

В.Г.Вовк і В.І.Тусаков

у країні

двоу „український робітник“

Україні-ГДУ

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА РОБІТНИКА
СЕРІЯ МАНДРІВОК

В. Г. БОВК і В. І. РУСАКОВ

У КРАЇНІ АЛТИН-ТАУ

(ДОРОЖНІ НАРИСИ)

„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“
ХАРКІВ—1932

Бібліографічний опис цього видання вмі-
щено в „Літопис Українського Друку”,
„Мартковому Репертуарі” та інших пе-
риодичних виданнях Української Книжкової Палати.

Надрук. в 2-й друк. УПП ДВОУ
Харків, Пушкінська, 40
Тир. 5000 - 7¹/₂ др. арк.
Головліт № 5112
Зам. № 487

Зав. сектору *М. Єзерський*
Редактор *П. Сухов*
Літредактор *П. Овдієнко*
Техредактор *Марчуліс*

Здано до складання 23/VII
Підписано до друку 27/X

Вид. № 1687. Папір: 3⁸/₄ арк., ф. 62×94—45 кг.
1 др. арк. 50 т. літ.

КАТУНЬСЬКИЙ ТРАКТ

Алтай

Старенький паротяг неначе сердиться й хоробро біжить униз, щоб через хвилину зовсім утратити духа, з усієї мочі пихкаючи вгору.

Так ми ідемо наприкінці залізничного сполучення з Алтаєм: Новосибірськ—Бійськ.

„Телячий“ вагон, повен повнісінький людей, пилюки та диму, вранці по-одному виштовхує нас до свіжого повітря.

Яка зміна! Тільки вчора ми перебували серед неодв'язних сибірських березок, що їм, здавалося, кінця-краю не буде, а тепер уже пішла ялина... ромашки. Зовсім, як і на Україні.

Очі з приємністю відпочивають... Але, що там?

— Хлопці, Алтай!

І справді: попереду праворуч засивіли далеким туманом кряжі перших гір. А он одна найвища. То, так званий, „Страж Алтаю“. Але до нього ще... 150 кілометрів!

Нарешті й Бійськ.

Невеличке провінційне місто, з північчю зв'язане річкою та залізницею. Бійськ має велике майбутнє. Він стоїть серед великого шляху, що йде з Сибіру до Монголії п'ятсоткілометровим трактом — долинами алтайських гірських річок.

Цим трактом транспортують до Монголії мануфактуру, посуд, чай і везуть звідти м'ясо, верблюжу вовну...

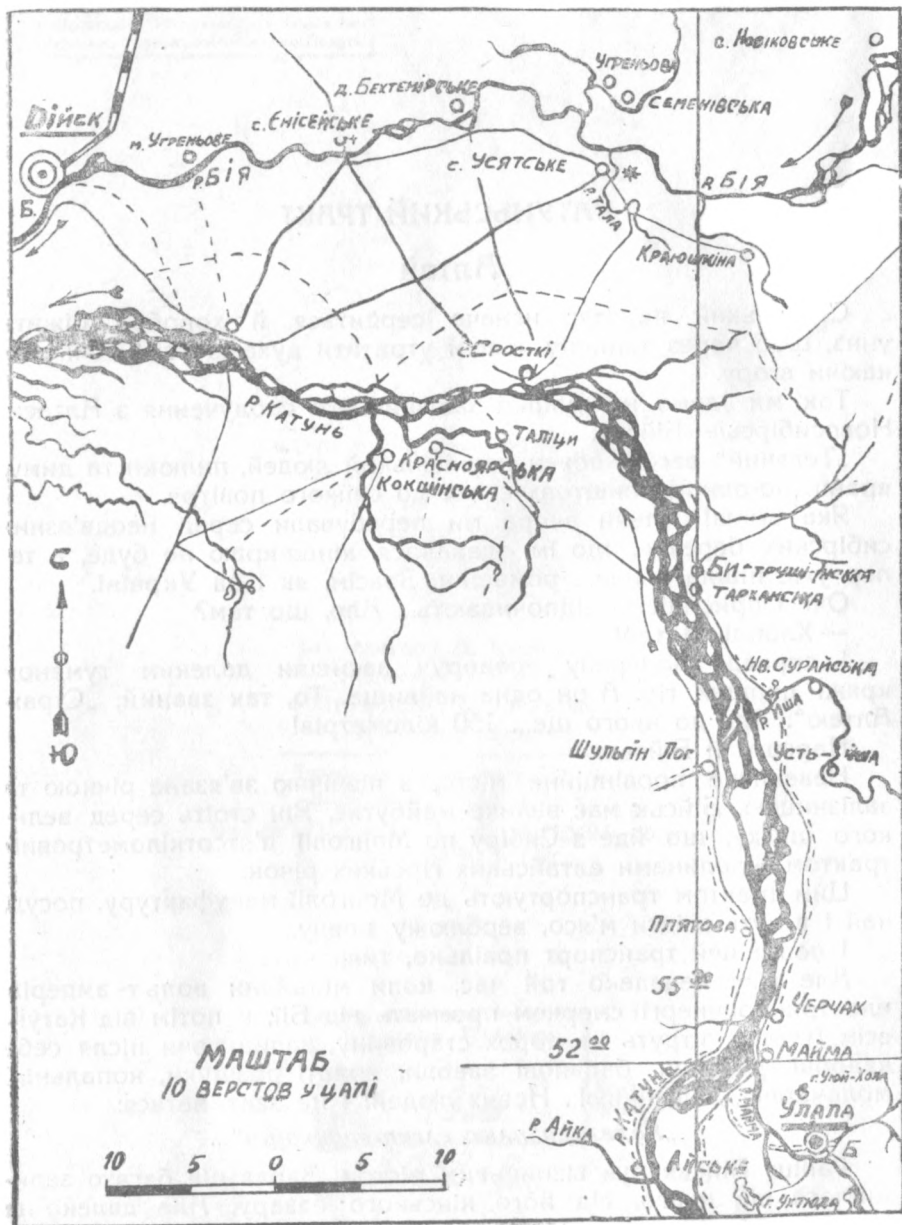
І повзе цей транспорт повільно, тижнями...

Але вже недалеко той час, коли мільйони вольт-амперів електричної енергії смерчем промчать від Бії, а потім від Катуні всім Алтаєм, зітруть на порох старовину, залишаючи після себе кадрові фабрики, баданові заводи, золоті розшуки, копальні... молочарні... залізницю!.. Нових людей! І це затреться:

„Ридвлада плюс електрифікація“...

Раніш Бійськ був візницьким містом. Зараз ще багато залишилося від нього, від його кінського базару. Але далеко не все. Тепер Бійськ щодня росте—росте як місто тартаків¹⁾, цегельня, баданових, молочарських заводів. Росте як місце зустрічі дружніх нар дів Сходу.

¹⁾ Тартак—деревообробчій завод.

І зараз... Щоб селянинові переплисти Бію, він мусить добу, а то й більше чекати черги до порона.

Проте, автобус користується пільгою: його перевозять усього... за дві години.

Ага, „автобус“!

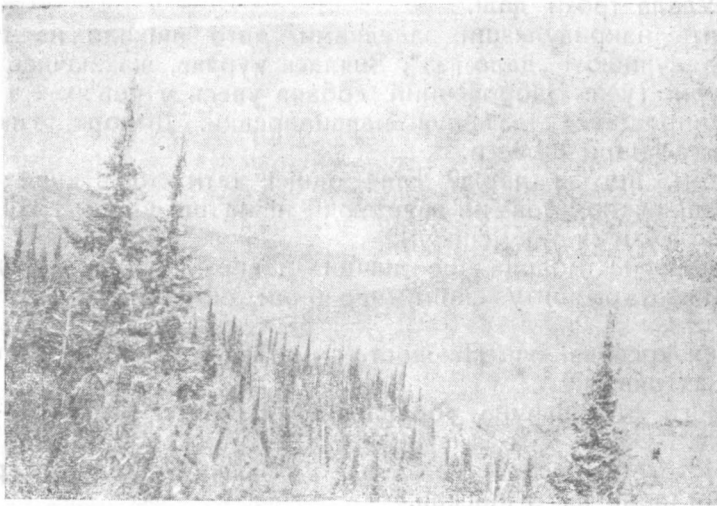
„Автобусом“ тут звуть звичайнісінький амовський півторатонний ваговозик. Якщо, сісти двом чоловікам на радіатор, чотирьом на шоферську будку і ще двадцятьом на інші не менш „зручні“ місця, закладені багажем, так це зватиметься — „посадку зроблено“.

Таке „нормальне“ сполучення між столицею Ойратії—Улалюю з залізницею. Через день — на авто. Але другої п'ятирічки збудують залізницю до Улали.

Отаким автобусом ми й зайняли, кинувши деякі „зайві“ речі на базі. Ой, як же ми жалкували в тайзі за цими „зайвими“ речами.

До Улали

Широченним степом, часто з клаптиками лісу, точнісінько як і десь під Харковом, ґрами та буграми, а здебільшого рівною — мчить нас авто, здіймаючи куряву, до таємничої Улали.

Краєвид в Алтаї.

Їдемо де як. Де дорогою, а де й навпростець. Мала тут людність: де-не-де невеличке село. І ріжок нашого авта через те мабуть і зіпсовано, що йому тут нема чого робити.

Нарешті починаються клаптики Чемальського (або Катунського) тракту.

Скригоче під шинами галька, але це зовсім безпечно, бо Катунь добре попрацювала над нею і зробила її круглою порською.

Шлях пішов трохи вгору, вриваючись у скелю. Невеличкий перевальчик. Раптом у всіх виривається крик здивування.

— Байдарські ворота! Такі самісінькі як в Криму!

І правда, земля раптом провалюється; вдалечині синіють лісом і туманом гори, а глибоко-глибоко під ногами лежить Катунь.

Авто круто звертає ліворуч і далі вже крутиться обабіч скелі призьбою, що її нещодавно зробив динаміт. Навіть знаки від просвердлень видно ще.

Почалася алтайська територія.

Блукає дорога. То вона бжить від річки, вилазючи на гору, то знову поринає в гущавину соковитих шпилькових дерев. Потім знову вривається призьбою в скелю і крутиться високо над Катунню. Невідомо, як примостилися величезні ялини та кедрі просто на голому камінні стирчать знизу зламаними маківками.

Глибоко під ногами мчить Катунь. Запінилася вона, люто вилізуючи старовинні кістяки сірих скель.

Он у зрительній ярамі долини розташувалося село.

Сірі дерев'яні хатки стоять далеко одна від одної. Тини з перелазами. Садки. Село як ніби перенесене з Росії.

— Улала?— нетерпляче питаємо шофера.

Ні. Улала трохи далі.

Досить накривулявши завулками, авто виїхало на просту широку вулицю і „дало газ“. Знялася курява, жахаючись полетіли кури, гуси. Здоровенний собака увесь у реп'яхах з переляку випростався і гайнув навипередки. Дітвора, гикаючи, пірнула у хмари пилюги.

Раптом, що за нарід? Біля однієї хати стоїть купка дідів. Стоять поважно, мов не звертаючи ні на що уваги. І всі одягнені в кожухи (в таку спеку!).

А он одна молода ще дівчина поверх кожуха натягла ще й спідницю, розшити синім, червоним, чорним та блакитним оксамитом...

Трохи косенькі очі. На жовто-смуглявому обличчі — маска.

Що за okazія?

— Чого ота дівчина убралася так? — питає Сергій по-українському.

— Чого?— переспрошує один московський студент, з групою якого ми їдемо аж з Москви.

— Да он насчет этой девушки,— допомагає Володимир.

Старий тутешній росіянин, у якого права половина обличчя стала оксамитною від пилюги, бо сів невідгідно, з заду, пояснив:

— Поперше, це не дівчина, а жінка, бо он бач, на ній чегедек, ота бараняча спідниця, вишивана з рукав до подолу, за звичаєм. Подруге... кожух—теж звичай. Власне, це більше звичка, а не звичай. Коли ці алтайці були кочовиками (тепер, бач, ці живуть у селі, оцей край села—алтайці), так вони, щоб не мер-

знути вночі, носили кожух і вдень. Ну й звикли. Тепер хоч і не треба, та звичка вже...

Дивна річ ці звичаї.

Шляхом багато чуємо сенсацій про них:

— А чи знаєте, що алтайці ніколи не вмиваються?

— ?

— А чи знаєте, що в алтайців нема кохання?

— ?

Проте, дечому з цієї „екзотики“ не віримо.

Поклали в Улалі добре обізнатися з народними звичаями, щоб надалі не дивуватися... Хіба у нас самих нема чим здивувати недосвідченого алтайця?

Не зупиняючись, минаємо розплідник „Яків“, про який визнаємо лише в Улалі. Ще багато місць минаємо, але визнаємо про них пізно.

Столиця

Смеркло. Сліпе на одне око авто повільно спускається між великим камінням. Унизу десь замаячили вогні. Білі конуси... Намети?

— Диви,— дивується хтось,— звідки тут узялися цигани?

— Та то хіба цигани,— пояснює той же старий,— то, мабуть, юртівчани приїхали до столиці в справах, а може хутро зимове привезли...

Хутко минаємо юрти, швидкоруч обладнані березовою корою, і виїжджаємо на ширську вулицю. Електричні ліхтарі. Дерев'яні хатки рядками. А он, ліворуч — двоповерховий будинок з цегли.

Так, це вже не фантазія, а реальність... Ось вона, казкова столиця! Ми її вже бачимо, мацаємо власними руками!..

Раптом — стоп!

— Злізай, приїхали! — каже шофер.

От тобі й на! Приїхали!

Авто стало просто серед вулиці.

— Та ви ж хоч би до будинку підвезли,— кажемо ми шоферові, показуючи на цегляний будинок.

— А чого ж вам там треба?— дивується шофер.— Це ж клуб, а вам он куди, праворуч, там знайдіть стежку, бо болото... Потім через річку, праворуч і прямо... Там спитаєте базу...

Почали були сперечатися, бо як же ж так — цілу пів-Улалі йти пішки. Та нічого не зробиш — немає містка через річку... Пішли...

* * *

База міститься у школі. Дізнавшись, що тільки сьогодні звідси вийшли туристи-харківчани, і серед них один з наших спільних знайомих, ми запитали:

— Коли вони вийшли?

— Та недавно, ось сьогодні...

— А яка година була, приблизно?
— Та, от... от, коли корови приходять,— відповіла жінка вже в літах: чи вчителька, чи сторожиха.
Запитань більш немає, ясно...

* * *

До Чемалу ухвалили йти пішки (100 кілометрів). Значить треба потренуватися.

Пішли попастися полуницями в гори. Вгорі комашками повзають коні, корівки. Висока запашна трава... „Пасучись“, кущиками деремось у гору... Ось і на горі. Який краєвид!

Улала.

Далеко-далеко тягнеться степ (!), укритий шовковою травою. А далі— вкриті сизим димком гори, гори...

Обертаємось і перед нами, як на долоні, Улала. Далеко розкидалася вона у широкій долині. Річечки блискучим мережевом переплутали її...

Он клюб, де відпочиває улалівська молодь—студентство, комсомолія... Відпочиває, киплячи громадським життям, алтаїнізацією, „технікою масам“.

А он теж двох поверховий, але дерев'яний будинок — Ідальня.

Ідальня— велике досягнення Ойроті, бо вона тут, як ніде, робить революцію в побуті, чого ми на багатьох фактах скоро переконалися. Тут кожен алтаєць відчуває себе як вдома, всі тут— як старі друзі.

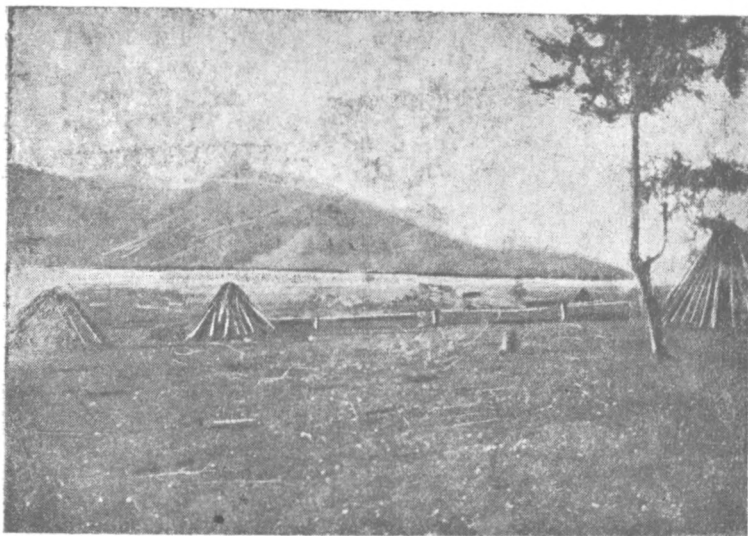
Під горою серед саду, у найкращому місці, більмом стирчить колишній місіонерський монастир.

А он біля річки невеличкий дерев'яний будиночок — то лазня. Лазня! Це надзвичайно велике досягнення радянської Ойротії. Людині, що останній раз була на Алтаї 1923 року, побудування лазні в Улалі може здатися за вигадку.

Справді, шаманізм ¹⁾ не дозволяє купати тіло, бо...

„Гріх змивати щастя“ — говорять його „заповіти“.

У глухій гірській країні, чию культуру заморозив царат на найнижчих ступнях її розвитку, шаманство пустило глибоке коріння. Через це ще й тепер можна зустрінути у відмежжях закутках людину, яка дожила майже до 70 років, ніколи не змочивши свого тіла ²⁾.

Юрти осілих казаків.

І раптом — лазня. Та це ж... це ж революція!..

І справді було революцією розпочати кілька років тому кампанію в обласному масштабі за побудову лазні. Лазню збудовано. Поганеньку, на поганому ґрунті. Але збудовано. Лазня працює.

Нині Ойротія має щось із 30 лазень.

* * *

Центральний музей. Стоїть він серед невеличкого майданчика. Зовсім маленький музей — усього одна невеличка кімната.

¹⁾ Шаманізм — алтайська релігія. Про неї у нарисі II.

²⁾ Можна мочити тільки руки до п'ясті та лице до вух і підборіддя. Далше — „гріх“.

Зате як багато він нам говорить! Алтай!

Ойротія — країна гірська: кругом гори чорніють кедром, сірють каменем, сивіють хмарами, біліють снігами.

Схід Ойротської області межує з народньою республікою Тонну-Тува, Монголією, південь — з Китаєм, захід — з родичами казаками, а північ — із Сибіром та Кузбасом.

На Алтай, як ніде, зійшлися природні скарби з енергетичною базою. Він увесь порізаний великими енергомісткими річками. В його надрах сховані ще необчислені поклади вугілля, нафти. Черева алтайських гір зверхом набиті цінними кольоровими металами: мідь, цина, оливо, живе срібло, золото, срібло тощо.

Перед нами золотий пісок, рубін і інші кольорові камінці. Нині на Алтай працюють десятки дослідних геологічних партій. Їхній консультант тов. С. не може нам подати жодної, навіть приблизної, цифри про алтайські надри, бо ..

... — кожен день приносить нові неймовірно великі дані про підземні скарби, що перевищують наймаксимальніші передбачення...

Тов. С. певний, що... „Алтай через небагато років стане поруч з Уралом, Кузбасом, Донбасом“...

Ось кілька „сухих“ чисел, про які вже з певністю можна на сьогодні ¹⁾ говорити... Ридерська копальня (географічно — Алтай) колишня англійська концесія (Уркарта) працювала тільки на військові потреби. За обстеженням 1929 р. там є ще 6 мільйонів тонн руди з багатющим вмістом металю.

Ридер — найбагатіша копальня кольорових металів: мідь, цина, оливо, золото...

На річці Чорна Уба будуватимуть другої п'ятирічки гідроелектростанцію, орієнтовну потужність якої передбачено понад 100 тисяч кіловатів.

... На Біт — Бійбуд, але про нього далі.

... Передбачено розробіток руди (30 — 40% металю) у Чорному. Ануї...

... Працює мідна копальня Зирянівська...

Багатючі й ліси Алтаю. Ялина, бук, смерека, кедр. Але використовують покищо тільки кедр. Кедр алтайський — особливий: тільки з цієї породи кедру можна робити щогли для високовольтних ліній електропересилань. І його купує Америка...

А горіх! Чого тільки не можна робити з масного кедрового горіху. І олія, і макуха — все це надзвичайно важливе і для народнього харчування і для техніки.

Хоч і гине безліч його, бо тільки узлісся тайги використовують, але 1930 року горіху зібрано $\frac{3}{4}$ млн. лантухів, а 1931 р. 1 млн.

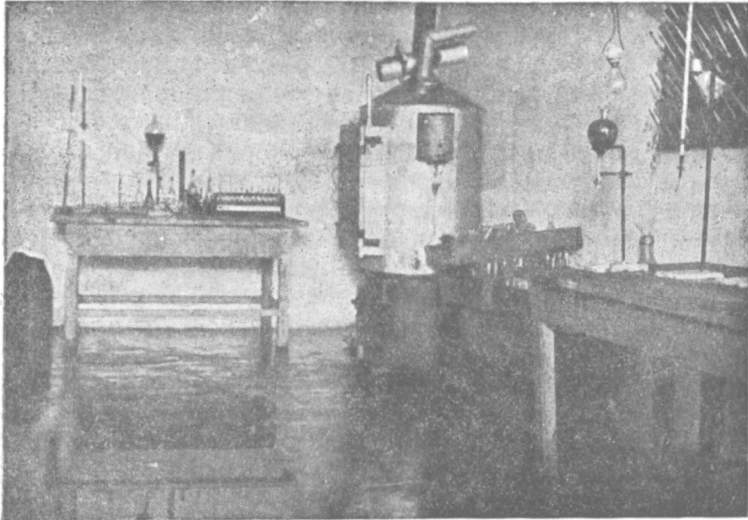
А скільки хутрового звіра бігає лісами... Скільки харіюсів, тельменів плещеться в бурхливих водах.

¹⁾ Липень 1931 р.

Жодного сумніву немає, що радянський Алтай (підкреслюємо радянський, має всі дані і за найкоротший час матиме збудовану соціалістичну економіку і соціалістичну культуру.

Ойротія підносить на належну височінь скотарство. На сьогодні й ще на багато років алтайська економіка визначатиметься скотарством. Для цього є всі дані, всі можливості. Алтаєць — з давніх часів — скотар. Це обумовлено історичними та природними даними. Безмежні пасовиська, прекрасна вода, відсутність мошки в горах — хіба це не дані? Багатий Алтай був на худобу.

Тисячні гурти диких коней гуляли гірськими просторами. Але під час війни та революції багато скотини зникло. Великі гурти

Лябораторія маслозаводу в Алтайському.

коней, величезні отари овець перегнато до Монголії, багато табунів коней загинуло у боях.

Радвлада: ухвалила відновити... догнати й випередити в розвиткові скотарства. І відроджений Алтай випередить! За найменший час він стане найбільшим виробником сиро-масло продуктів.

1931 року Алтай має переконливі показники про свої перемоги.

Ойротія росте колгоспами та радгоспами. Немає навіть жодного глухого аїлу, де б ми не зустріли хоч би супряг.

Ось кілька чисел з центру скотарства південного Алтаю, з яким не сором змагатися й українським колективам скотарів:

Абайський радгосп	13.000	корів
Алтайський "	6.000	"
Усть-Канськ. "	3.000	" і коней і т. д.

В Куюгані завод дорідних коней... У кожному аїлі сиро-маслоробний завод (с. Алтайське, Куюган, Чорний Ануї, Усть-Кан). Ці заводи, крім сиру та масла, виробляють ще й казеїн (с. Алтайське, Чорний Ануї). Але головне — це масло. І це маслонайкраще в Союзі... Зовсім не винадково його і тільки його купувати Англія. Це далеко не все. В тому ж селі Алтайському є ще колгосп „Горний Пролетарій“, де об'єднано 216 дворів з 430 коровами, 100 кіньми. Крім того, кожен двір має неуспільнену коняку. У колгоспі 800 га засіву, 1500 га сінокоосу. Є тут козарки (20), снопов'язалки (4) та інший реманент. Ще колгосп „Победа“... колгосп „Путь Ільіча“. Все це рядові колгоспи. Та хіба їх усіх перелічиш? Пишемо про те, що самі бачили¹⁾.

Алтайці мають 12 племен, що разом налічують 50—55 тисяч (всього в Ойротії населення 110 тисяч людности). Походять вони від тюрків. Родичів їхніх можна зустрінути і на Кавказі, і на Волзі, і в полярній тундрі. Коли алтайці прийшли сюди і звідки взялися в їхньому лексиконі слова „лев“, „крокодил“ — невідомо. Лише окремі ймення героїв, що керували бійками з росіянами, киргизами, монголами, збереглися до цього часу. Мали їх живі люди, а може — легендарні.

Кочували алтайці горами, долинами, ганяючи череди корів, отари баранів, табуни диких коней. Ночували, де доведеться: у печері, у дешевій з вовни або кори круглій юрті. Крали або просто віднімали силою один в одного косяки коней та баранів.

На чолі роду стояв старшина²⁾, який мав великий авторитет у своєму роді, мав за своїми плечима багаторічний досвід. Умів знайти добрі пасовиська, організувати полювання, знав техніку боїв з сусідніми родами, вмів орієнтуватись у громадських справах.

На цьому спочатку ґрунтувалося право старшини на керівну роль.

Опираючись на невеличку купку своїх родичів та представників релігійної культури, старшина мав переваги у розподілі громадського продукту.

У цієї купки щодалі зосереджувалося більше власної худоби, збіжжя, хутра, зорої, а більша частина роду біднішала, потрапляючи в матеріальну залежність від купки багатіїв.

Так на Алтаї позначився клясовий розподіл суспільства, експлуатація більшої частини його меншою.

Звідси звичайний шлях до феодалізму або рабовласницького господарства. Але на цьому кроці свого розвитку Алтай застиг придушений російським царатом.

Одне, що можна назвати „кроком“ так це те, що такий стан

¹⁾ У цих нарисах послідовно записано мандрівку 1930 р. Але деякі дані взяті з другої мандрівки двох товаришів з нашої групи, в тому числі й тов. Русакова, за 1931 р.

²⁾ Російською мовою: „старейший“.

був поступово закріплений і поглиблений, в наслідок чого багатій (старшина, служник релігійного культу — шаман) зміцнішав, оформувався в бая (куркуль, князьок), а решта або зовсім була на стані наймитів, або трималася в стані середняка.

Отже, одні мали величезні по 1000 — 2000 голів табуни коней та корів, численні отари овець, а інші кочували з 2 — 3 десятками коней та корів або й зовсім без нічого, працювали на бая „за спасибі“.

І з'явився звичай: одружуватися тільки в своєму роді. З двоюрідною сестрою, з молодшою тіткою, з небіжницею, тощо можна було одружуватися хлопцеві. А щоб цей хлопець не протестував, одружували його, коли йому було років 8 — 10 — 12. Проте за теперішніх часів таких випадків мало. Ще царат та православна місія, оголосили такий шлюб протизаконним, переслідували його судом.

Звичайно, кільканадцять років такого порядку не минули без наслідків. Так саме померлого тепер ховають у землю як і за християнською релігією, а за алтайською (про неї далі) ховати треба на дереві, прив'язуючи померлого до гілок.

Такий звичай виник мабуть із загального лісового закону: що прив'язане на дереві якоюсь людиною — не займай. Алтаєць-мисливець ніколи отак схованого чужого не займав і, мабуть, гадав, що й злий дух не може забрати до себе померлого. Якою дитячою наївністю віє ця дика й урочиста суворість!

Брак теплого житла і льодово-холодні води диктували свій закон: „Митися — гріх“. Єдина радість була дикому алтайцеві — тепло й арачка ¹⁾. І через це з'являється в юрті вогонь, що не гасне, доки є життя в ній: „Святий вогонь“. А пісня, з якою ховають мерця, розкажує, що:

...відправляється він
у новий Алтай,
де немає зими,
а арачки — хоч плавай...

Суворий, континентальний клімат гірський. Влітку жарко, взимку холодно. Вдень — пече, а вночі одягай кожуха. І богів у алтайця два: бог, який робить тільки добро — Уилькень, і бог зла — Ельрік.

Ось такий малюнок старого Алтаю. В такому стані й попав він у пазурі царату. Царат прибрав до рук баїв, почав експлуатувати бідноту. Він заморозив економіку й духовну культуру, патріархального кочовика-алтайця, посадовив увесь Алтай у клітку своїх опричників, мов ту маненьку алтайську дитину, що після II народження садовлять у ящик, з якого вона вже „сама колись вилізе“.

¹⁾ Арачка — специфічний алтайський молочний самогон (арачка, арака).

З середини XVIII сторіччя й до самої Жовтневої революції Алтай перебуває приватним майном Романових. Це надає ще гострішого характеру його колоніальній експлуатації. Отже тут методи позаекономічного пригнічення, як ніде, поглиблювали економічну підлеглість. Ми бачимо, що тут, як ніде, відверто й нахабно працює поруч з царськими чиновниками православна місія. Як ніде, тут вислужуються царські опричники, неймовірно знущаючись, закабальючи алтайця нечуваними законами, податками тощо. Та що довго говорити: Алтай прийшов до Жовтня не тільки не з капіталістичними формами господарювання, а навіть і не з февдальними. Він прийшов до революції громадами, навіть родами. Хіба не ясно: ми й досі ще не перемогли спадщину царату — кочування.

Передивляючи сторінки місцевих газет, впадає в око, що на сесії обласного виконкому поруч з питанням розробітку надр гірського Алтаю та будування Біє-Тілецької електровні стоїть питання... осідлості, питання ударних колгоспів, про авіапошту, залізницю Бійськ-Улала-Кош-Агач.

Так, Алтай є найяскравіший зразок господарювання на „землях“ удельного ведомства“ і зокрема — „імператорського двора“

Прийшла революція.

Величезний опір вчинили ба і їхні підручні — шамани. „Ось, кажуть,— скоро сам Ойрот-хан прийде забрати нас у Новій Алтай. Бийте чорне військо Ельріка“. Навіть з'явився „посланець“ Ойрот-хана. Тяжко народжувалась радвллада.

Білі прийшли перші, добре зорганізували баїв, за допомогою шаманів мобілізували проти рад і... бідноту.

Темні, затуркані релігією, мискою араки¹⁾ та довгим, як вуж, камчі²⁾ вони примушені були йти проти червоних.

Але цей колос, штучно збудований на ґрунті дурману, мав глиняні ноги.

Біднота скоро розгризла шкорлупину, в яку ховалось справжнє обличчя білих захисників баїв та шаманів.

Пригнічений віками нарід прокинувся. Щодня поповнювались загони червоних партизан. День-у-день падала штучна слава білих.

Прокинулась нарешті приспана свідомість, вибухла ентузіазмом, організованістю, вірою в свою правду, в свою перемогу.

І це було сильніше військової муштри і закордонної зброї білобандитів.

Пригнічений Алтай переміг. Але це була вперта, кривава, довга й нерівна боротьба. Неймовірні муки терпіли загони червоних партизанів.

То вони мчали горами на маленьких диких конячках. То їхні кістки вкрили береги Бії. То їхня кров обагрила біловодну Катунь.

¹⁾ Арака — самогон.

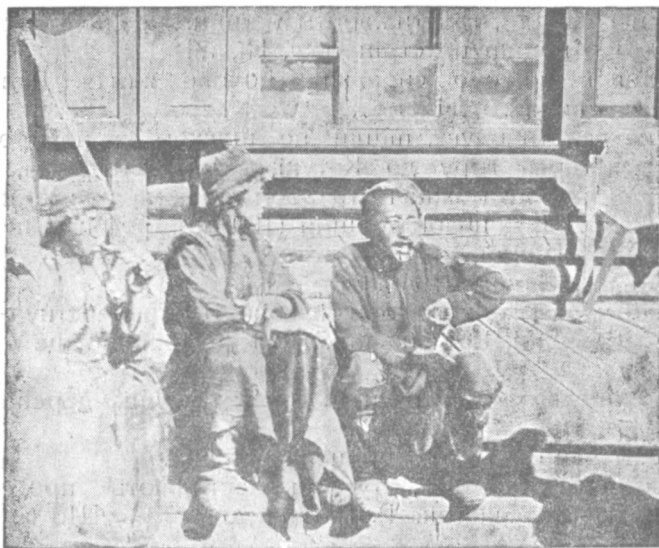
²⁾ Камчі — нагай.

Скільки жертв!

Скільки героїв без імен.

Нарешті, біла карта бита. Біжать у Монголію рештки білобандитів. „Знаменитість“ — Кайгородова вбито, тільки його шапка стирчить у музеї. Розбито Колчака. Зирянов прийшов з „повинною“. Вже знищили й баїв, і шамани під тиском пролетарської культури доживають віку... Чи треба розказувати далі?

Алтай мчить уперед. Він ставить світовий рекорд, плигаючи від „роду“, від кочування — до соціалістичного господарства. І тільки через колгоспи, тільки через індустріалізацію країни лежить шлях і цього народу до повного визволення, до соціалізму.

Алтайці біля кооперативу в аймачному центрі Усть-Кані.

Культура високо сягнула. Якщо раніш було 30 шкіл, та й то здебільшого православної місії, так тепер вже 185 з 12 тисяч учнів: технікуми, ШСМ, семирічки¹⁾). В кожному аїлі працюють лікнепи. Важко тут з алтайнізацією. Половина тут росіян. Віками гнітили алтайців. Їх називали „іногородцями“. Навіть і зараз можна почути це слово — бодай од відомого проф. Сапожнікова. Важко орудувати п'ятьма тисячами слів алтайської мови. Так, алтайських слів усього 5 тисяч!

— Нині ми ще не маємо алтайських книжок для II ступені. Але це можливо, — запевняє завмузею. — От візьміть хоч оцю „чортову“ місію. Що ж би ви думали? Всі релігійні книжки (бі-

¹⁾ 1930 рік.

блю навіть) вони повністю поперекладали на алтайську мову. Значить „доказ“ наївний, але суть вірна. Кращим доказом є той факт, що 90 шкіл вже алтаїнізовано. Комуністична партія і радянська влада докладає всіх сил, щоб піднести й побудувати соціалістичну культуру вільного тепер Алтаю. Нещодавно відбувся з'їзд тюрків з приводу мов. Зорганізовано наукову академію. Новий Алтай дожене інші республіки Рад і поруч них прийде до соціалізму.

Погано з наробітниками. Навіть зав. краєвого музею — росіянин. Але педагогічні технікуми готують кадри. 50% студентів — алтайці.

Прощай, Улала!

Прощай, столице! Така маленька й така велика... Надовго залишаємо журнали, газети... ритм машин. Не скоро стрінемося. А може хто й ніколи не стрінеться. Ні, ні!

Сьогодні починаємо справжнє кочове життя. Далі йдемо пішки... В таємниче, невідоме...

Щоб не давати круга, пішли не шляхом, а навпростець — через гору. Через гору до Катуні, а там — берегом, трактором. З Улали до Чемалу можна їхати або йти двома шляхами: або горою або низом. Шлях низом довший (100 кілометрів замість 60), але цікавіший. Пішли низом.

(Далі зі щоденника т. А.).

— Ну й чудаци... Якого вони біса біжать? Триверстну гору „беруть“ за 25 хвилин. Кат зна що. А ці „чухраїнци“ ще й люльки палять...

...Що вище вгору, то рясніші бур'яни, кущі, дерева. А луниці!

...Дощ. То що з того? Вирішено — точка.

Хай хмари хмуряться, тумани застилають простір. Хай моча дощ аж до кісток. Репетиція до тайги. „Що гірше — то краще“...

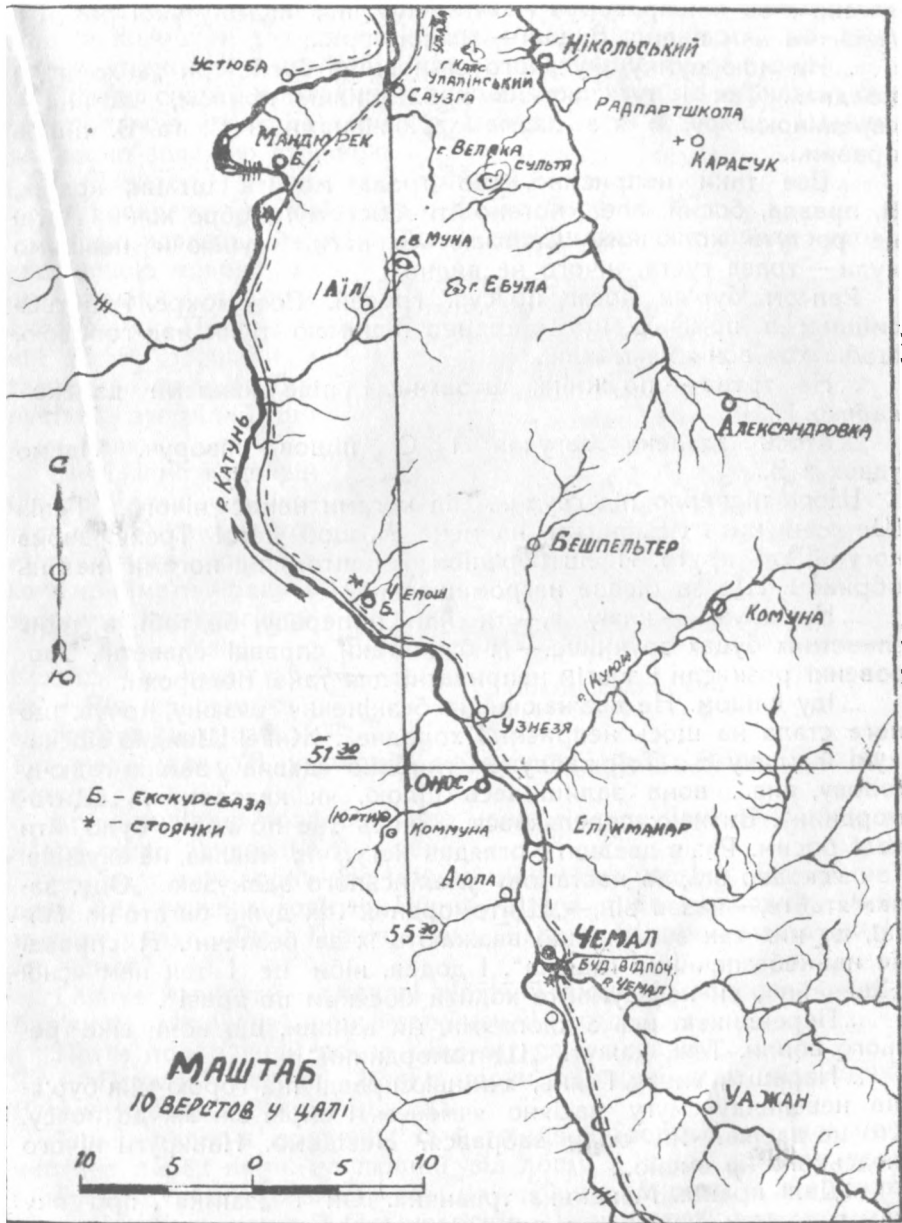
...Ось я й на горі. Хлопці сидять у мокрій траві, висунувши язики, мов чекають на мене. А я спокійно йду далі.

...Йдемо „гривою“, як нам радили. Дощ дрібний, „мокрый“, холодний. Скільки води на кожній стеблинці. А ці варвари ще й гілки нарочито струшують... Проте — хай.

...Щодалі стежка стає непомітною, вкритою бур'янами. Дивно, що вона чогось звертає на південь, навіть на схід — ліворуч. А за мапою та компасом мусить повернути праворуч, на захід від півдня.

Раптом праворуч далеко внизу — село, навіть трохи позаду — Айське. Таке тобі: куди ж це стежка? А чи не піти навпростець, як кажуть наші колеги? Пішли.

Перед нами глибокий та широкий зелений яр, вкритий ніжно-запашними квітами: жовті тюльпани, стрункі ромашки, рясні гіяцинти.

Внизу долина, впоперек неї біжить струмок, гублячись у верболозі. Далі ліворуч здіймається гора з темно-зеленою шапкою ялини. З-за неї праворуч маячить Катунь, частину якої разом з Айським нам видно. А далі — тільки гори...

... На мою думку з усякого становища буває три „виходи“, а не два... Так і тут: частина пішла лівим крилом, частина — серединою яру, а я з двома харківчанами з С. та В. пішов правим...

... Все таки неприємно, що трава мочить штани, коліна. Я, правда, босий, але... погано йти й босому. Добре хоч на Алтаї не ростуть колючки... Сквозаються ноги, ступаючи невідомо куди — трава густа, нічого не видно.

Раптом бур'ян досяг поясу... грудей. Все мокре. Робиться смішно: я помічаю, що старанно піднімаю руки над головою, щоб... хоч вони не мокли...

... Не трава — пружина: штовхни і піде хвилями далеко-далеко.

... Хтось здалека загукав і С. пішов ліворуч. Йдемо удвох з В....

Щось підперло під груди... Під ногами немає нічого... Геп!.. Ще одна мить і В. летить на мене. А, щоб його! Трохи забив ногу. Далі круто. Йдеш бур'яном і раптом під ногами камінь обривом. Що за бісове нагромадження?

... Ну, друже, — кажу я, — ти йди попереду, бо тобі в твоїх славетних буцах зручніше. — А буци таки справді славетні. Здоровенні розкисли і зовсім непридатні для такої подорожі.

... Іду слідом. Не вважаючи на безкінечну грязюку, почув, що нога стала на щось неприємно холодне... Живе! Швидко відскакую й кличу В... Той каблуком глибоко вдавив у землю гадючу голову, але... вона залишилась цілою, як квасолина. „Щитомордник“. Визнаю: перелякався... Якось „не по собі“ було йти далі босим. Разів двадцять оглядав ногу, чи, мовляв, не вкусила. Так яскраво згадав настанову улалінського завмузею. „Оце, запам'ятайте, — казав він, — „Щитомордник“. Їх дуже багато на Алтаї, до них так звикли, що вважають їх за безпечні. А справді це найнебезпечніша гадюка“. І додав, ніби це і так нам ясно: „Звичайно, ви не здумайте ходити босяком по траві“.

... Перекликаючись з хлопцями, ми взнали, що вони вже третього вбили. Теж, кажуть „Щитомордники“.

... Нарешті, внизу. Глянь, ячмінь! Справді під горою між бур'янів невеличку смугу засіяно ячменем. І виріс він аж до поясу. Хто це засіяв? Як сюди забрався? Невідомо. Навкруги нічого людського не видно...

... Далі краще. Маненька травичка. Он і „заїмка“, про яку нам говорили. Між дерев примостилася покинута хатинка, а на її дахові росте рясний бур'ян. До неї згори йде стежка (мабуть та, з якої ми збилися) і далі йде униз. Далі — бур'ян, ліс, яри, болота, струмки...

Небо прояснилось. Пече. Вже плече спік...

З-за куців виїхав верхи чоловік. Йому років 45. На зріст невеличкий, лице темно-жовте, глянцевате, але все у зморшках—дрібних-дрібних. До сідла, щоб м'якше сидіти, прив'язаний подраний кожушок з лисячого хутра. (Ми не дивуємося, бо вже бачили горностаєві комірці у селян на улалінському базарі).

Позаду сидить симпатичне опецькувате хлоп'я з курчавою білою головою, вкритою великою шапкою, теж з лисиці. Шапку пов'язано зеленою стрічкою.

— Езендер,¹⁾ — вітає нас стрічний.

— Езендер, — відповідаємо, — Койда берентьє?²⁾

Зрадів алтаєць. Зморшки йому розійшлися, він швидко забалакав рідною мовою. Так що довелося прохати вибачення... Подорожній та В. посідали й запалили люльки. Дивується зустрілий, що я не палю.

Вияв яється, що він іде до Улалі скаржитися, бо Куюмська комуна чогось його не хоче приймати й радить звернутися до колгоспу.

— Я, — каже, — з Куюм... Он Куюм річка! — Він підводиться і вказує пальцем назад.

Тут мала-мала. (А у цьому „мала-мала“ — щось біля 100 кілометрів).

Коли ми йому розповіли про наше гірське блукання, лице у нього стало здивоване й суворе.

— Ти, північ ходив. Не можна північ без стежки. Тільки південь без стежки ходити. Північ — у-уу! трава високий, вода завжди унизу... Ліс... Північ — ні... Південь травичка махонький, ліс немає“.

Глянув навкруги — справді північні схили гір заросли лісом і бур'яном, а південні жовто-зелененькі — голі.

Потім подорожній почав скаржитися на годину.

— Поганий погода... Кожух дірки. Мокрий став від дощу. А тепер сонце... Згнити можна...

Тільки тепер я зрозумів, та й то ще не зовсім, яка жахлива картина перед нами: на людині від дощу й сонця загнила проклятуца „свята“ грязюка, яку ця людина збирала й зберігала протягом 40, а може й більше років. Швидко розірвав зашморг рукаву і витяг мило і щолок.

Позаду сидить син.

¹⁾ Здорові.

²⁾ Куди прямуєш?

— Негайно лізть у воду,—аж скрикнув я.— Швидше купайся... Старий підвівся й з образою заявив:

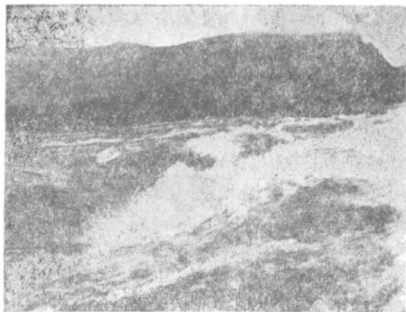
— Як лізть у воду? І ти — лізть у воду? Та ти знаєш — мій батько 90 років прожив і ніколи не лазив у воду? І дід і прадід ніколи й шиї не змочили, а я щоб у воду?..

В. почав його умовляти, що, мовляв, алтайкіжі може вмерти, і що це не зватиметься купанням, а лікуванням.

Та зайве. Він був впертий, немов той пень...

(Далі з щоденника т. Б.).

... Стежка добра. Кругом гори, шумлять кришталеві струмки. Бур'яни досягають часто плеч, соковиті, запашні. Куди не глянь — береза, ялина, кедр...

Яка безмежна лють.

... Скільки квітів! Деяких як дивину зриваючи беру у свій зошит. Та скоро цих „дивин“ збирається стільки, що доводиться робити ревізію“.

... У Мандюреку (чогось його росіяни звать Манжероком) не йду на базу, а просто на грюкіт порогів. Яка сила води! Яка безмежна лють! І для чого? Не можна спокійно дивитися на цю неймовірну силищу, що віками мчить мимо дикого Алтаю, ні

краплі не даючи йому своєї енергії. А таки зануздають же цю колосальну силову артерію...

... Нафотографувавсь, наслухавсь, надививсь — пора й додому, бо хлопці не помітили моїх сигналів і не знають куди я подівсь. Дряпаючись угору, стріваю молодого парубка — алтайця.

— Ти куди? — дивується він, — зараз же плоти підуть, — кричить він ставлячи долоні рупором, щоб перекричати порог. Здивованню моему немає меж.

— Отут... плоти?

— Звісно — отут, а не берегом, — всміхається парубок. — Один пліт братуха веде... вже з годину чекаю.

Сів поруч. Звісивши ноги у безодню, запалили люльки.

... Передо мною праворуч височенна гостроверха гора — „Колдунья“, що її удавом обіймає скажена річка. Попереду за коліном річки гора „Синяха“; ближче ліворуч село. Від „Колдунь“ Катунь відтинається кам'яним серцеподібним мисом. Від нього й назва: Мандюрек. Ман — загородь, Дюрек — серце.

— Що за чудна назва — „Колдунья“? — питаю я в свого знайомого.

— Погоду віщує, — кричить він мені у вухо, — коли хмарка на ній з'явилася — значить дощ буде.

Чорна від кедрового лісу, непривна „Колдунья“...

На деякий час змовкаємо, бо вода неймовірно бурхає. Просто під нами унизу так сказано мчить, що, здається, сама себе випереджаючи, вода рветься в ямі між двома валами, випинаючи блискуче сіробрунатне днище...

— Ідуть! (хто крикнув — не знаю). Я помітив маленьку точку, що рухалася під нашим (правим) берегом. Ця точка швидко зростає... Гребці з усієї сили гребуться від берега. Відірвались. Знову гребуть... Куди ж їх!? Просто летять на першу скелю... Ні, Обходять... і як раз на другу... Мимо! Але неодмінно в головний бурун. Минуть! Ні, ні. Ось заліпило вже піною 11 греб.

...Але неодмінно в головний бурун.

ців... Тріщить пліт... Виринув! Мов ластівка понісся праворуч... О, тепер вже юринда!..

І тільки тепер згадую, що стою з наготовленим фотоапаратом...

Так ось як тут плавають! Та хіба ж це пліт? Метрів 7 завширшки та метрів 10 завдовжки і — аж 11 гребців.

Надходять дівчата, частують полуницями. Кольорові спідниці, стрічки. Де алтайки, де росіянки і де сьок¹⁾ — не розберу. Є білолиці, але з косуватими очима; є смугляві, але тип неначе російський. Тільки одна певне алтайка. Хоч лице її трохи смугляве, а волосся чорне (алтайкіжі звичайно кароокі шатени), але по-

¹⁾ Буквально — „виродок“, розуміється, як „інтернаціональне походження“.

суд! Посуд з полуницями — миска з засушеного чорно-рябого коров'ячого вимені. Навіть з дійками...

— Он другий! — Власно я ще нічого не бачу, але налагоджую апарата. Починаю сам себе вмовляти: ось, як тільки підійде, я зараз...

Мій приятель турбується.

— Та як же ти не бачиш? Он диви — ото Синяха, а під нею якраз і плескається...

— Яка там Синяха?

— Та гора ота, — кричить він, — синя від кедрачу була, доки не випалили бандити!.. Там ліворуч озерце є. Йшли мимо. Там санаторій для туберкульозних буде... Бор... красота!

Де там красота... коли вже пліт на носі... Тільки б не забути!.. Знову відштовховуються від берега, але не можуть направити на першу скелю. Пліт мчить просто в бурун, що під нами. О, тут мабуть... Ще більше заревло... Тріщить пліт. Дві деревини вилетіли вгору... Ось вони повільно, мов у кіно, падають... одна — просто у воду, а друга на хвостове весло... Гребці підіймаються і на мить виснуть... і знову гребуться... як машини...

Ось чому плотів не збивають наглухо, а якось хитро складають, щоб деревини вкупі держалися і вилітати могли по одинці.

Пліт і 11 гребців, обкупаних скаженою піною, вже далеко... Здравлять лоцмана.

А що ж я забув? Ні. Убийте, не знаю... (Проти цього у т. Б. в щоденнику стоїть така примітка, що характеризує пристосованість деяких баз до туристів: „Бешпек — гора у Чемалі. Під нею — хатка „Дача“ екскурсбази. Хатка має підвал. З підвалу у двір — віконце в рівень з землею. Я й Борис вставили у віконце червоне скло, заклали бур'яном. Почали проявляти негативи. Раптом — „хрю“! Не встигли ми покрити негативи, як гульк — скло вилітало й на його місці: зацікавлене „підпільною роботою“, свиняче „обличчя“ колгоспівської красуні з чотирма ногами.

Значить, так і не взнав... Добре, що хоч один негатив був ще в касеті й врятувався від „Світла“.

— Ну й бурхає тут, чорт! (це я).

— А знаєш, тут пароплави скоро ходитимуть...

— Що? Де пароплави?

— Отут. Взимку тут морози великі. Виморозять воду круг скель, зірвуть їх...

Дуже мене це здивувало. Я ще не чув такого. Але... хіба я не бачив більших див? Хіба я не бачив Дніпрельстану? Крім того, скільки ж сил докладено, щоб впевнитися в цьому алтайця... Соромно своїми здивованнями вселяти сумнів... Пораджусь з хлопцями (Теза: прихали не дивуватись, а краще розказати про ті „дива“, які бачили сами, ось, перше вселяє сумнів, друге — впевненість).

Зі згодою кивнув головою. На обличчі у приятеля задоволення. Значить — теза правильна...

... Аж двоє!

Ну, ці вже неодмінно загинуть, бо їх зліпило до купи, ніяк не розійдуться... А двом тут ніде пролізти... Ні — розійшлися. Один прямує в бурун, а другий — просто на скелю... Ну, цьому й кінець тут. (У голові: все одно шолкну)...

Сіро-брунатний „Клик Катунь-Хана“ в моїх очах наче виріс, приготувався до бійки. Ось пліт вже налітає на скелю... Вже мене його... Люди стоять як не живі, втопивши очі в скелю, ніби відштовховуючись цим кам'яним поглядом... Не розумію, чому ніхто не плигає на скелю?

Гне пліт, трощить... Деревини вискакують... раптом з під скелі вибурхує великий вал... і відштовховує пліт назад. Він майже на ребрі обходить скелю...

— Чого вони не плигали? — запитав я.

Мій знайомий сміється:

— Та чого ти перелякався? Об цей камінь ніколи не розбиваються, бо на ньому стояв колись Уількень... Ха-ха! Ні — справді не розбиваються... Он тут у цьому буруні — он каменюки — буває... Або ота скеля, або...

Тільки тепер помітив, що дівчата байдуже дивляться на річку і смокчуть ягоди.

— Ага! Питаєш чому не плигали? Так от — була тут пригода. Один улалінський чинуша, хазак ¹⁾ хотів одружитися з однією мандюрецькою красунею. Та в нього не ставало хоробрости на те, щоб її вкрати. Через це вона його і обізвала „боягуз“. Не зрозумів цього чинуша і вирішив довести свою хоробрість... І сів на пліт. А пліт той, як от тепер, приперло до отого „Клика“... Що робити? Він і зіскочив на нього... А пліт пішов далі. Думали, думали, як його врятувати. Та що зробиш? Туди, бач, хоч і недалеко та ніяк долізти. Вирішили справляти на скелю плоти — хай, мовляв, плигає звідти... Боїться! Так і стовбичивось три дні, доки один розумний алтайкіжі не стяг його на пліт просто арканом... Ох і сміх був!

І закінчив:

— Красуня так сміявся, що три дні на живіт боліла!

Мене зацікавив натяк на крадіжку.

— Що це значить — „вкрати жінку?“ — запитав я. Іван (він же мій приятель) дивується з такого запитання.

— А як же, дружитися треба, чи ні?

Павза і знову:

— Слухай, Ваню, ти жонатий? (ось тююн)...

— А як же, ясно жонатий. А що? (якші) ²⁾.

— Нічого... Яка ж тут ясність... Давно?

¹⁾ Хазакх — росіянин.

²⁾ Якші — добре.

— О, ще до революції.

Мені це здалося просто нахабством.

— Що ти мелеш, Ваню, та тобі ж не більше, як 25.

— Ну, а тоді значить було 10,— спокійно відповідає він. —

А як же інакше.

А вона... їй скільки було?— запитую я.

— О, вона була зовсім молода. Їй було років з 20. Красуня!

Нічого не розумію. Прохаю Івана розповісти докладніше.

— Ходім на „Клубничну“— тут не чуть...

Кинув останній погляд на скажені Мандюрецькі ворота. Лють, лють! Он здоровенна деревина містком встряла між двох скель. Без кори, з зарубками. Частка колись розбитого плоту.

Грюкіт трохи зник. Підіймаємось круто вгору. Висока гора, а пахне від неї— степом.

Справді гора клубнична. Обчистивши клаптик землі від ягід, полягали. Пасучись, Іван розповів мені таке:

— Давно було це. Але я добре все пам'ятаю. Може через те, що мій той¹⁾ був— о! Всі пам'ятають.

... Підмовив ото батько хлопців, ну її і викрали просто з юрти, вночі. Потім другого дня підмовив батька „дипльомата“, як їх називає Іван Якович²⁾, щоб той поїхав до старого (так зва-тиму батька дружини Іванової, бо ймення його дуже... некра-сиве³⁾ сповістити, хто вкрав його доньку. А старий був— у-уух! Кремезний дід, сердитий. Молодий був— навкулачки з монго-лами бився. Зате й „дипльомат“ мій був хитрющий дід. Іде ото він на шакапині повз юрти старого та й плаче.

— Що з тобою, друже?— питає старий „дипльомата“, а сам уже наготові з дрючиною, бо знає, що його сьогодні мусять сповістити про крадіжку.

— Заходь,— каже,— до юрти!

Ще гірше „плаче“ „дипльомат“.

— Ой і куди там мені до юрти, добрий алтайкіжі. Ти от скажи мені.

... Була в мене кобила... Така добра, така що й не знаю. Біла вся, у яблуках. Двадцять років не розлучались. А добряча: ніколи на білка⁴⁾ пішки не йшов. І раптом— зникла. Може бачив?

— Ні, такої не бачив,— ніяковіє старий. Та ти заходь до юрти, первачка, араки вип'ємо...

— Ой, куди мені арачка. Вже три дні і не п'ю, і не їм. Бу-вайте.

Понуро повернув коня й поїхав. А коли від'їхав далеченько, став і гукнув:

¹⁾ Той — весілля.

²⁾ І. Я. Бобрак — про нього далі.

³⁾ Про алтайські ймення буде далі.

⁴⁾ Білками на Алтаї звуть високі гори, на яких білють плями снігу і влітку, та й взагалі високі гори.

— Приятелю! Я й забув, що ти теж нещасливий. Жінка казала мені, що в тебе Кизяк украв доньку.

Ожила юрта...

— На коні!..

Та „дипломата“ вже й сліду нема. Ото молодецький дід був! На третій день вроді сватання. Їдуть мій батько з приятелями, а попереду бочку з аракою котять. Старий вже напоготові, сидить у юрті з величезним костуром...

Страшно батьковим приятелям, доки ще не залили в рот старому араки. Закотили бочку в юрту. Старий мовчить, не привітається (звичай такий). Один молодший був сунувся з мискою, так старий так його ушкварив кійком по макушці, що той і... дуба дав... Видихавсь! А старий курмес ще дужче розійшовся — не приступиш.

Що робити? Та знайшовся дідок один... Хитрю-ущий. Сам малий та юркий... Моргнув оцей миршавий батькові (не мішай, мовляв) та й почав дражнити старого. Цей і так лютий, а тепер аж запінився... А дідок все підлазить та й підлазить.

— Ой, яка ж у тебе дочка! — запускає він. — Та в неї очі — куди ясніші від небесної блакиті! А груди в неї, мов липневі хмарки на Алтин-Тау... Та вся вона струнка, як дикий кінь. Та такої красуні...

Ех, як не розмахнеться старий своєю гирлигою, та я-аак трісне!.. Хрряп!.. Так і провалив... днище в бочці. Так арака й приснула. (Ну й шельма видно отой дід був!). Не розуміючи нічого, всі кинулися рятувати араку... Навіть старий не витримав. (Мабуть випити мастак був). А дідок тільки й чекав на це. Плиг старому на голову і зразу втопив її в арачці. Пирхається старий, лається, та нічого тепер не поробиш, бо ж арака в рот потрапила: тепер він мусить говорити, раз не вберігся.

— Наказуй калим ¹⁾ — каже мій батько.

Старий трохи замислився й каже:

— Ось тобі калим... п'ять рушниць... п'ять нарізних гвинтівок... сто баранів... десять коней... п'ять яків... (і ще чогось багато). На тому й поклєли... Чому дивуєшся? Звідки взяти? — Це не варто. Відмовляти не можна, хоча б і місяця з неба запросив... Що? Ні, віддавати обов'язково. І оддавав! Скільки років працював на нього (мій батько не був багатим і пішов до нього в найми... за їжу). Доки? Аж до 25-го. У 25-му калим радвлда скасувала під загрозою 500 крб. штрафу. Далі? Далі скликали гостей з усієї долини Оносу... та й Куюму. Зарізали багато баранів, корів... Гості приїхали, звичайно, зі своєю арачкою... Тут же збудували нову юрту... Розпалили „святий“ ²⁾. Дівчині зрізали сім кіс, змастили волосся кобилячим молоком і заплели дві коси... Одягли чагедек. І в цей час вона стала жінкою...

¹⁾ Калим — відкуп за вкрадену дівчину. ¹

²⁾ Святий вогонь.

— Я сидів у чоловічій половині юрти, а біля мене був „нравочитель“— мій дядько, ще не старий. Він стежив за тим, щоб я був серйозним та часом... не згрався б з діворою. А так цікаво було! Темна тепла ніч. Кругом запалили величезні вогнища, на яких підсмажують просто цілі туші. Всі їдять, п'ють арачку, кричать... Співають... Танцюють? Ні,— алтайкіжі ніколи не танцює. Шаман з бубоном танцює, балакаючи (ясно, що бреше) з богами. А співи— да. Здорово співають! Той про білка, той про Катунь, той про „той“... Аж голова крутиться. Хором? Ні, хором не можна. Кожен має свій голос, у кожного і своя пісня... Можна і вкупі? Ну раз можна різні голоси вкупі— значить і різні пісні можна вкупі співати. Ну та це чепуха. Головне було наприкінці тою. Підговорив батько з десяток молодих хлопців... і почалось! Знаєш— хто біля казанів, тому перше, а хто позаду— має об'їдки. От усі і сунуть уперед. Багато народу, тісно. Ті хлопці й ну, по головах та спинах перебігати вперед. Ну й знялось! Ох і бійка ж була! Мабуть сам Алтай Хан на своєму той не міг такої бійки влаштувати! От і все. Оце тільки раз я й одружувався.

Такий дивний кінець цікавої повісті мене здивував.— Що значить „тільки раз“?

— Ну да, більше не одружувався... А-а... Бач, у нас можна через 9 місяців знову одружуватися. Такий звичай. Жінка му- сить через дев'ять місяців народити дитину— теж звичай.

„Та що за нісенітниця“— подумав я. І трохи згодом запитав:

— А батькові твоєму... було скільки?

— А, батькові? Молодий ще, молодий був батько.

— Ну, а як зараз, любите одне одного?

— Та, нічого, не сваримося... Вкупі в Оносівській комуні працюємо. (Я ще не знав, що в Оносі їх дві).

Мені чогось бракувало про його дружину... Чого?.. Ага, як же вона поставилася до цієї справи? На це Іван відповів нерішуче:

— Та, як... Мабуть нічого. Проте одного разу кудись тікала... здається в Чулишманський монастир чи що... Знайшли зовсім обідрану та голодну посеред тайги... мислівці...

До Чепошу

На базі нас „попрохали“ піти ночувати до Катуні, бо там було повно вже.

Береза, ялина, урвище до річки. Багаття. Два намети. Один синій з кольоровими дверима (наш), а другий білий, сріблястий (з аеростату, москвичів). До води бичівка з цєбром. Наш табір.

Вранці прокидаємося з неприємним почуттям— „дощ великий“. Але то зовсім не дощ, а шумить порог. Встаємо вдосвіта, підправляємося молоком (знову молоко). Василь захворів від молока на живіт. Відмовився пити. Решта теж „дещо“ почувать. Звертаємо увагу на те, що ми ввесь час їмо тільки молоко.

Але ми тільки пізніш дізнаємося, що сют¹⁾ для алтайця — універсальна їжа...

Лівий берег Катуні — височенна кам'яна стіна: продовження Колдуньї. У стіні дивовижні печери, арки. Часом здається, що на стіні он-он балькончик... А з нього хід кудись зачинений дивовижними дверима готичного стилю. Ще й дрючком підперті!

Ідемо трактом. Часом, коли підійдеш до скелі, здається, що тисячі велетнів клепають у ній щось надзвичайне й велике... Здається ось ось продовбають камінь, вирвуться на волю і почнуть крїоти все наново. Наново!

Але велетні зовсім не в камені...

... Позаду почулась проста алгайська мелодія, що її співав низький горловий жіночий голос:

— Кий азинак —
Кьорьордо камчі
Синду хан-Алтай...²⁾

На невеличкому коникові доганяє нас жінка років 30. Поруч біжить не так здоровий, як довгий, пес. Чорноряба масть його та короткі гостро-верхі вуха нічого не кажуть, але ми незабаром побачимо, що собака не дурна у мислівській справі.

Невеличка на зріст, кремезна ще молода жінка зі смуглявим обличчям, з невеличким простим носом і звичайними для нас карими очима нагадує скоріш турчанку...

Рудувата шкірянка, коротенька спідниця, червона хустка. Вигляд молодий і веселий, так що відразу заговорили, мов старі знайомі, навіть на „ти“. Але жартома звемо її „тьотя“.

— Слухай тьотю...

— Та яка я вам у біса „тьотя“. Звіть просто Тоня й край.

— Ну добре, — вивертається Володя. Так куди прямуєш, тьотю Тоня?

— А щоб вас! — говорить вона, — в Онос зараз їду, з жінками побалакати. Та я ввесь час туди-сюди: „Ялахат“ — пояснює Тоня.

Помічаємо, що вона погано говорить російською мовою. А раніш стрівали алтайців, так вони здебільшого володіють нею дуже добре. Видно недавно вибралася Тоня з якогось глухого закутка... „Ялахат“! Це перекручене „делегатка“. Чули про них. Улалінська комсомолія розповідала... Важко було скликати жіночу конференцію, бо... жінка не може кидати юрти. А їздити — це справа чоловіка. Довелось і в газетах трубити, і гонців розсилати... Скликали. Зібралось жінок чимало. Були тут і молоді, були тут і старі Більшість — неосвічені, навіть у чегедеках.

Отже, перша конференція алтайських жінок зробила велику роботу. Перш за все більшість делегаток зняли чегедеки. І тепер

¹⁾ Сют — молоко.

²⁾ Подивисься зверху — довгим батоном крутяться кряжі Хан-Алтаю.

жінки першої конференції стали активними робітницями, носіями культури і борцями проти релігійного дурману.

Тоня була одна з тих жінок. Розпитуємо Тоню, як вона стала делегаткою. Просто з юрти приїхала? Як? І, слухаючи низький гортанний говір і перекручені російські слова, ми дізнаємося, що Тоня жила десь біля Рахманівських джерел, що були у неї матір та брат старший. Під час революції брат пішов у червоні партизани, а в той час один бай викрав її для свого сина... Знала вона, що силою тут нічого не вдієш і не пручалася, ніби й сама погоджувалася. Через це і догляд за нею був аби-який. Отже, вночі і втекла вона до своєї матері. Якраз і брат наскочив із своїм загonom. Переодяглася вона у чоловічий одяг і... гайнула з братом. Довго літала з загonom горами та долинами. Багато див побачила. Навіть „сам Коїгородов бачила“. Потім опинилася на Ридерському. Працювала на всяких роботах. Звідси поїхала вчитися в Улалу, але... потрапила якраз на з'їзд. Отже, тепер і працює вона серед жінок.

* * *

Так ішли ми зацікавлені Тоніною повістю... Аж ось встряв у балачку чорнорябий. Став під ялиною і скиглить. Ми були пішли далі — мало чого собака не скиглить — та ще й під ялиною. Але Тоня пояснила: „Бурундук“.

Володимир вже був націлився, так перебив Сергій.

— Оддай,— каже,— ну куди ото — в собаку цілиш? Все одно промажеш.

Володимир хотів розсердитися. — Тягай, мовляв, твою нещасну голоблю, а як стріляти, так „дай“. — Але приєднався до гуртового сміху. Оддав. Сергій стрельнув зблизька і з бурундучка залишилися ріжки та ніжки. Чорносиза шкіра з довгим пуховим хвостом була скрізь просічена. Собака був задоволений.

— Слухай тьотю, то пак Тоню,— звернувся до жінки Володимир,— от у вас і дичини багато, і риби. А от де ми не були, всюди молоко. Чого це так?

— Хазакх! — Сказала Тоня. — Хазакх риба їсть. Алтайкіжі не їсть риба. Риба — що? Риба водяний червак.

Почали сперечатися. Сказали їй, що рибина з людину завбільшки зовсім не червак. Що рибу їсть весь світ і що, нарешті, якби алтайці ловили рибу, солили її та відвозили у Бійськ, так Ойротія мала б великі прибутки.

Цей варіант Тоні подобався. Вона сказала, що в такому разі і на Катуні можна організувати такий колгосп, як на Тілецькому.

— От і давно треба б,— похмуро зауважив Василь. — А то от у животі чорт зна, що робиться.

Далі йшли мовчки, але Шурка не втерпів і зауважив, що гори дуже високі, і як на зло глянув у той бік, де була невеличка гірка.

Тоня образилася.

— Хіба це гора,— сказала вона з призи́рством.— Та ви у своєму Харкові мабуть кожну купку гною вважаєте за гору.

Василь спростовує наявність на харківських вулицях куп гною. Зате, каже, там є будинки вищі за оту он гору і що він, наприклад, живе у п'ятиповерховому і їздить додому на спеціальній машині.

Тоня недовіжливо зирнула.

— Чого дивуєшся?— веде далі Василь.— Є більші, Держпром, приміром, 13 поверхів...

Після цих слів Тоня аж крутнулась і так запитала „що?“, що нам аж самим здалося, що ми її дуримо.

Жінка розсердилася мабуть, бо аж з коня встала. Чудне лице у алтайців. Дивишся на нього мов неграмотний у газету і не розбереш, що за настрої у людини.

Сергій пошепки: „Диви скажена. А кажуть, що алтайці смирні“.

— Сам скажений (почула значить)— скажи мені, є 13 поверхів. І коли Сергій підтвердив, вона замислившись сказала:

— Йй-пра, не чула. Читала — будуть усе... А от 13!..

І раптом

— А може то в Америці?

На велике щастя у Сергія в рюкзаці знайшовся його зняток на фоні Держпрому.

— Давай куррі,— попрохала Тоня і витягла люльку. Олександр витяг махорку, що була загорнута в Кизил - Ойрот¹⁾). Тоня набила люльку, решту махорки висипала в шурчин картуз, а газету взяла й заявила:

— Відпочивайте! Хай кінь пасеться, а я буду читати. Нема заперечень?

Нам зробилось ніяково... Для нас стара газета — ніщо. А для неї?..

А для сотні таких? І як це ми не збагнули раніше. Сором палає в обличчях.

* * *

Нарешті й Чепош.

Вулиця. Дерев'яні хатки, паркани з дошок. База — тут східці, ганок. Кімната — стіл, лавка, дерев'яна підлога. Нефарбована. Досить-чисто.

Перш за все до нас звертаються з проханням селяни. Прибіг ще молодий, по-нашому, хлопець років 20 (по-алтайськи може вже „мужчина“ років 10) і розповів, що тільки но бачив, як ота вовчиця з п'ятьма вовчєнятами, що зарізала вчора лоша, а три дні тому теличку, пішла до Катуні пити.

П'ятеро похватили зброю і побігли з цим хлопцем, а частина пішла по вечерю до сироварні, бо на базі продуктів немає.

¹⁾ „Червоний ойротець“ — центральна газета.】

За вовчицею проганяли дарма, а вечерю здобули. Сироварня примостилася до самої річки. Це — величенький чистий сарай. Ліжки, сепаратори, бідони. Чепошська сироварня контракує молоко. Але цим не обмежується. Вона так налагодила свою роботу, що селяни, які здають молоко (а тепер майже всі здають), мають деякі пільги. Через це вони охоче віддають сюди кожну зайву пляшку молока. Крім того, сироварня дає премії за краще молоко. Отже, селяни почали дбати за корів.

Останній піший перехід

Ранком рушаємо в останній перехід до Чемалу. Дощ і туман, — такий вже місяць липень. На Алтаї соняшні місяці — травень, червень, потім друга половина серпня і весь вересень.

Травень і півчервня мають ті дефекти, що багато зимової води. Річки широкі й люті.

... Щодали гори вищі й вищі, ліси густіші.

В Оносі завітали до художника Гуркіна. Художник прийняв нас привітно, хоч і був дуже зайнятий. В маленькій його галереї промайнув увесь Алтай: картини, портрети. Он озера, он водоспади, он Білуха. Он шаман скажено танцює з бубоном.

Гуркін — уламок старого. Він прийшов до нас через контрреволюцію, через білу еміграцію. Але він, хоч і пізно, зрозумів свою помилку. Отже, під час останньої панічної втечі білих банд з Алтаю, Гуркін згадує... за фарби.

Він малює, малює картину жаху... Малює мізерні перелякані постаті офіцерів, салдатів, на обличчях яких — тільки жах.

Гуркіну тяжко, він бачить, що його рука малює смерть... не тільки смерть оцих негідників, а смерть своїх ідей.

— Куди тікаєте, ваші гасла?! — здається питає втікачів художник.

Але відповіді немає. І тільки вірна рука художника-спостерігача не зраджує його, яскраво змальовуючи безпорадність і соціально безнадійність класи, що падає далі, розчавлена нестримним колесом історії боротьби класів.

І вже не тремтить його рука. Він твердо кладе чорні фарби і дрібно, але міцно підписує збоку.

— „Білобандити“.

Так умерла... і народилась ідея. Художник Гуркін видатна й талановита людина. Він згадує Алтай і з першою можливістю повертається до СРСР і... розпочинає нове життя.

Художник продає свої кращі старі (старі!) картини, дарує Уралі свою галерею і береться за нові теми, одночасно готуючи зміну. Гуркін вихваляє здібності алтайських дітей:

— Кожен алтаєць може малювати й ліпити. Дай першому-ліпшому хлопчикові олівець та папір і він намалює, що хочеш. І точно.

він показує різні цікаві роботи своїх учнів.

— Ось дивіться на цього дерев'яного борця,— запрошує художник.— Порівняйте його з оцією картиною. Схожі? Так от, колись я був у Монголії на військовому святі. А за монгольським звичаєм монгольське військове свято знаменується великою бійкою та боротьбою. От і виступило щось із 200 борців. Билися три доби. Так оцей геркулес вийшов переможцем. Усіх підряд колошматив цілих три доби! Бачите, який обшарпаний. Комірець та пояс тільки... Оце його ведуть після бійки.

Коли я повернувся додому, до мене прийшов років з 8 хлопчик і попросився в учні. І, між іншим, приніс з собою оцю дерев'янку, яку сам вирізав з пенька поганим ножем, коли з батьком повертався з Монголії (він теж дивився на бійку). Цікаво, що й момент цей хлоп'я вибрав після бійки...

Справді, схожість чудова.

— Пішли назад... У шлунку — бунт. Вирішили чогось роздобути. Але селяни надсилають все чогось „отуди“. Пішли „отуди“. Великий двір. Хата велика. Збоку менша. Два сараї. Кури, гуси в дворі.

Це був Онисіївський колгосп.

— Молода жінка з дитиною на руках запрошує на ганок. Вирішила чимало молока, яєць і просто з печі хліба.

— А що, худоби багато у вас? — запитав хтось.

— Та штук 300,— відповіла жінка.

— А землі?

— Та десятин біля 200.

— Як 200! Де ж вона тут узялася?

— О, землі тут багато. Ви не дивіться, що навкруги гори. Он за Чемалом є гора висока та гостроверха. А злізеш на неї, так там з 1500 десятин пустує. Земля ж така, що кинеш зерно, а цілий кілограм вродить,— пояснила жінка.

Між іншим, алтайці добре засвоїли метричну систему. Ми нарочито питали (майже завжди) „скільки фунтів“, або „скільки верстов“ і неодмінно мали відповідь: „Стільки кілограмів“, або „стільки кілометрів“.

— А де ж ваші... хазяїни? — запитуємо.

— Не хазяїни,— поправляє жінка,— а комунари... Воно, правда, тільки з тієї весни комуну оголошуємо, а поки колгосп... Та все одно.

— Пішли балачки. Виявляється, колгосп вже старий, щось шість років йому. Народ посунув до нього здорово. Скаржиться жінка, що мало уваги до колгоспу:

— Он в Онисіївській комуні — куди краще. Там всі алтайці. У Куюмській комуні теж всі алтайці. Велика комуна. Землі, скотини багато. Трактори... Кажуть і в нас покращає, якщо добре працюватимемо.

Довго ще говорили.

Онос на лівому березі Катуні. Для переправи тут є цікавий порон. Два човни, поставлені за течією, зверху дошки, поруччя. А позаду весло, тобто кермо. Рухає цей порон сама вода. Повернеш кермо і човни повернуться трохи. Через це сила течії розкладається на дві: одна тягне порон униз, а друга до потрібного берега. Хто зробив такий цікавий винахід — невідомо.

Переїхали ми оцим пороном і пішли далі, ділячись думками. Ось і невеличке село Елікманар. Звідси можна повернути в долину Куюма, до Куюмської комуни. Та вирішили сюди поїхати спеціально з Чемалу, бо вже найняли візника для речей. Але не пощастило поїхати в Куюм, бо й так довго затрималися у Чемалі, а в той момент, коли треба було їхати в Куюм — двоє було хворих.

Виходимо з Елікманару. Аж ось верховий з гори. Диви, та це ж, здається, наш знайомий (про якого згадували в Улалі)!

— Здорово, В., щоб ти скис був! — так ми вітаємо стрічного.

— А, це ви, бий вас сила божа! (Це вже В. виливає свої ніжності).

— У Куюм?.. Добре. Ми в Чемал. Стрінемося... До побачення.

...Так... Перша чемальська ластівка. Значить вже близько.

ЧЕМАЛ

У небі сірі хмарки; чіпляються за кам'яні шпилі гір, сіють райдужний дощик. Саме раз у трусах: після сльоти тіло занадто жадібне до ласкавих променів сонця... Ні, ні, не дури, не хмурся. Ти таки всміхнешся, сонечку, пригрієш..

І ми без сумніву вже ховаємо верхній одяг по рюкзаках.

До Чемалу вже 2—3 кілометри. Катунь тікає праворуч. Ось-ось ми вже й „вдома“.

Долина помітно шириться, зеленіє кліточками хлібів та луків. Гори розсунулись. Нарешті Чемал зустрічає нас... Що? Церква?! Ага, так: з-за обрію висунула руку-шпиль з червоним прапорцем скомсомольна церква і ним вітає нас. О, Чемале, ти швидко звоював наші симпатії.

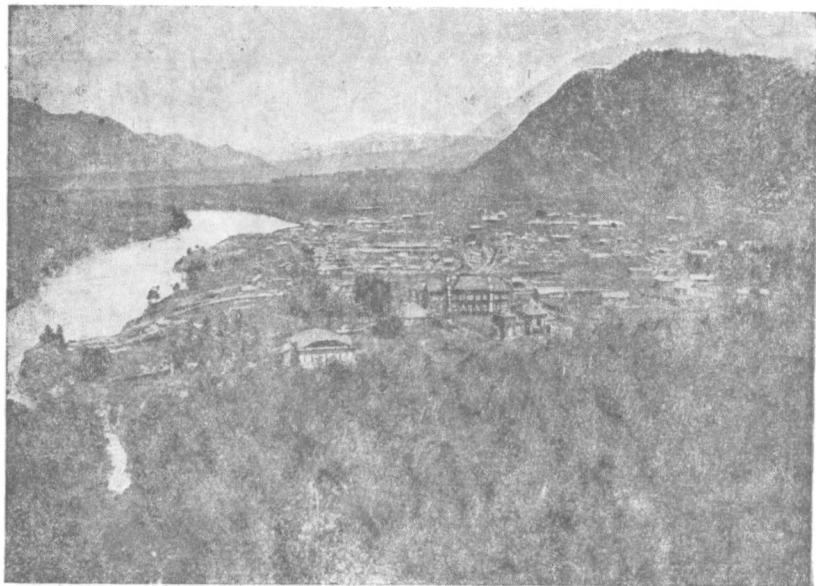
Підходимо.

Так от вона, ледве помітна крапка на мапі, до якої ми так вперто тяглися.

Чемал — звичайне сибірського типу село, що розкидало свою сотню хаток у гірському затишкові. В середині пошта, телеграф, поруч екскурсбаза, з цього боку — клуб, міліція, аймак — виконком.

Недалеко від річки, під самим Бешпеком (гора) стоять два двоповерхові та ще й муровані будинки, що особливо нас дивують. Колись тут жили „святі отці“, приспівуючи й припиваючи; тепер — інтернат¹⁾.

Для алтайських масштабів Чемал — велике село і [значення його справедливо визначають, як другу культурну столицю Ойротії]. Це ми й раніш знали, точніш зробили висновок з низки розмов. Але тепер — місце перед нашими очима. Дивімось же уважніше, товариші.

Старий Чемал. Вид з гори Бешпеку.

Треба визнати, що ми таки дуже втомилися: три з половиною десятки кілометрів пройти грязюкою — це не абищо. Отже, наші стомлені ноги вселяють в голови райдужні надії відпочинку на базі. Але... на базі вже повно наших колег. І завбази, ще молода, енергійна жінка, вділяючи нам рівно дві хвилини на розмову, мов пописаному рапортує першу тезу (скільки вона смішна в устах кондуктора харківського трамваю, стільки вона убивча тут). Ця перша теза дуже проста: „Местов нет“.

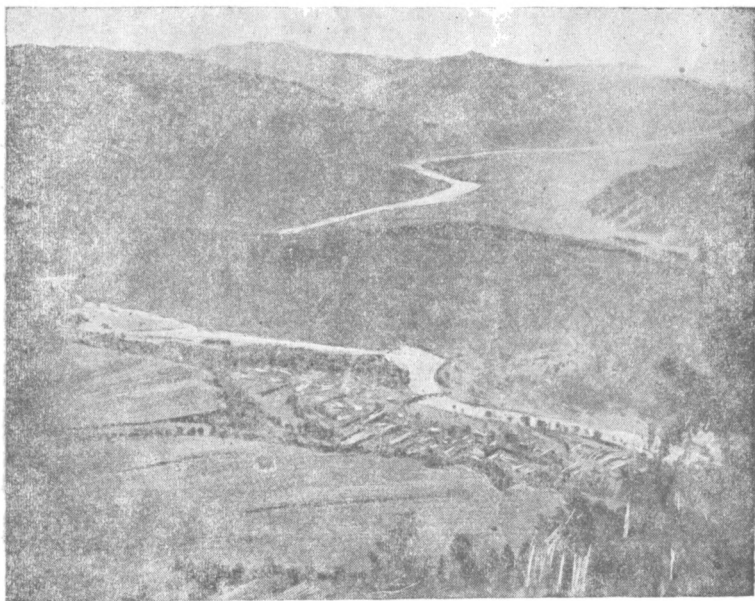
Дальше рапортування не менш „симпатичне“:

— І невідомо, коли будуть. На базі людей повно. Чекають на коней тижнями. Справа з забезпеченням продуктами — негаряд. Обідів на вас не готуватимемо. Трохи цукру й борошна дамо.

¹⁾ Гуртожиток.

Заїкнулися були, що ми за 5000 верстов і т. д., та що вдієш з такою щирою відповіддю: „Я сказала все, місць немає. Дальші балачки зайві“.

Нарешті т. Макарова, вона ж і є завбази—„змилиувалася“ і відрядила нас відпочивати „на хутір“, як ми прозвали відому для алтайських туристів хатинку, що в Бешпецькому лісі. І якщо і є такі місця, куди „Макар телят не ганяв“, так це безсумнівно те саме місце, куди ганяє туристів т. Макарова, даючи таку пораду:—„Не вподобається, зверніться до гірської кліматичної станції, що по той бік Бешпеку“.

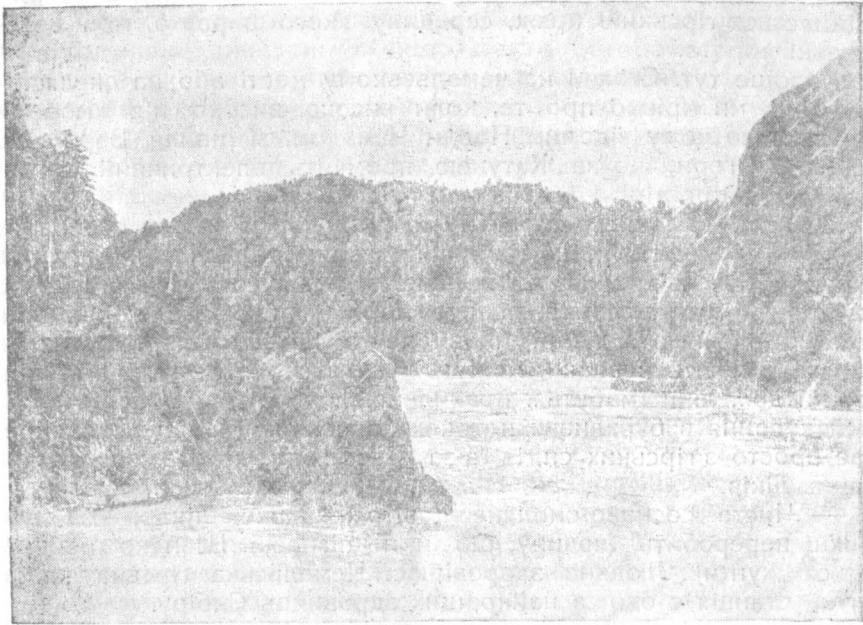
Новий Чемал. Спереду річка Чемал, далі Катунь за Бешпеком ліворуч.
Вид з гори Верблюд.

Не довго ми й вагалися, бо „жити вдалечині від людей“ було саме тим, чого нам не треба... і чого ми ще й надалі встигнемо.

Нам, як кажуть, „повезло“. Станція (або просто „Будинок відпочинку“) прийняла нас, давши кімнату у будиночку на березі річки Чемал, просто за мостом (школа).

Тут частина Чемалу, що зветься Новим Чемалом. А власне Чемал, щоб відрізнити від Нового, звать ще Старим Чемалом. Отак ми і влаштувалися. Через міст і на горку—от і станція. Дзвоник чути. Далі стежка через Бешпек до Чемалу. Тут, правда, два кілометри.

Хороше в Чемалі. Гірська кліматична станція міститься на східньому узгір'ї Бешпеку. На південь Бешпек потроху здіймається, здіймається, щоб круто обірватися у холодні каламутні води „Крутобережної Катуні“. На тім березі річки кам'яним велетнем, мов трикутна стіна, стирчить гора, назва якої нам невідома. На північному сході (півкілометра всього) встромила в небо свої два горби гора Верблюд. Знизу аж до маківки йдуть зелені байраки, чиї південні схили жовтозелененькі від невеличкої трави, а північні, як можна догадатися, поросли темним лісом.

Чемальські ворота. Річка Катунь. Ліворуч—гора Бешпек.

З півночі ж стоїть „Хрестова“ гора, назва якої походить, кажуть, від того, що „православні місіонери“, про яких ще доведеться говорити, стягли колись на цю гору хреста. Чому місія обрала за стратегічну височінь для „хрещення дикого Алтаю“ саме цю гору—невідомо. Але... здається місія мала рацію. Справді. Ця гора повернута до людей (тобто у той бік, звідки її добре видно) огидним боком. Знизу й до самого верху нависли величезні сіро-чорні порепані скелі, так що гора скидається на якесь неймовірне бридке страхіття, до якого неприємно близько й підходити. І справді, ми помічали, що алтайці (та й не тільки алтайці, ми теж звикли) з більшою охотою йдуть через Бешпек, ніж рівною дорогою між ним та Хрестовою. Отже, місіонери й гадали, що перемога цього страхіття буде перемо-

гою і алтайців, що ніби побачать богів, сильніших від примітивних „духів“ та „ханів“.

Не будемо дискусувати тепер — чи відбулася ця перемога чи ні, але факт: тепер алтайці знають, що й без допомоги богів туристи й алтайські комсомольці злазять на цю гору, хоча для цього й треба повертатись трактом за 20 верстов, бо звідси круто.

З Хрестової гори можна вже бачити в добру годину білки, тобто рябі від снігових плям гори.

Зі сходу від будинку відпочинку просто вниз мчить пінява річка Чемал. За нею Новий Чемал, потім трохи степу, а за ним здіймається гірський кряж, середину якого вирвато, мов велетенські ворота.

Хороше тут. Стоячи на чемальському мості або на скелястим Бешпеці, ми мріємо про те, коли високо, високо під хмарами понад мало кому відомим Новим Чемалом, зі шпиля Верблюда до шпиля гори, що за Катунею, промчить електричний вагончик. Який простір!

Станція. Три світлі корпуси розташувалися серед соснового лісу. Клюб, книгозбірня, майданчик для крокету, волейболу та скраклі... Але відпочивальники не зловживають розвагами, бо висота 400 метрів понад рівнем моря впливає на нерви так, що, як запевняють лікарі, нерви не тільки не можуть вийти з норми, а навіть навпаки, можуть дуже заспокоїтись і навіть призвести до... лінії (мабуть... правильно...).

І купання в бурхливих потоках крижаного Чемалу, що вириває просто з гірських снігів з-за Верблюда, краще від усяких інших ліків.

— Чисте сосново-смоляне повітря, — каже лікар, — за два тижні переробить людину, що й не пізнаєш. Швидко набираються „хунти“. Людина здоровішає. Чемальська гірська кліматична станція є одна з найкращих здравниць Сибіру.

Сюди щоліта з'їжджаються сотні робітників і службовців, починаючи від Челябінську і кінчаючи Байкалом, Кузбасом. І не дарма, бо кліматичними якостями Чемал порівнюють з кращими курортами Швейцарії.

Сприятливий для здоров'я клімат, добра, відносно дешева й довільна їжа привертає до Чемалу та його околиць ще й поза станцією сотні відпочивальників, яких бере на пансіон станція.

Але все ж таки відсутність не тільки залізниці¹⁾, а й автобусу¹⁾ роблять таку корисну для Сибіру місцевість мало доступною для широких кіл трудящих, що потребують відпочинку.

¹⁾ Залізниця в Бійську (щось із 200 кілометрів), автобус — Бійськ — Улала; Улала — Чемал (приблизно 100 кілометрів) — „ямщиком“ у хворостянці, верхи або пішки.

Знайомитися з Чемалем розпочали з його господарського стану.

Господарською базою Чемальського аймаку є скотарство, що взагалі можна сказати про весь Алтай. Але тут відіграє не малу роль й хліборобство, коло чого колись ходили тільки росіяни-переселенці.

Дике було скотарське господарювання. Тільки тепер ґрунтовно змінюються і форми і суть цього господарства, хоча і важко алтайця-кочовика привчати до культурного обслуговування скотини. Алтайська скотина господареві нічого не коштувала: сама себе догувала цілий рік. І якщо факти „самообслуговування“ алтайської скотини в індивідуальному господарстві є й тепер, як випадки, хоч ще й частенькі (в Чем-аймаці на 1930 рік було 50 „диких“ господарств), так раніш це було законом. Справді, хіба це не дико: цілий рік (а це на харківській широті) скотина без приміщення. Про череду, а значить і про чередника і поняття не мали. І куди там: скажи кочовикові, що треба пасти корову, так він тобі зразу ж „теорію“ розведе, мовляв, кожен сам собі хазяїн, що тут узимку сніг ніби невеликий, що в крайньому разі кінь іде попереду і розгортає підковами сніг і лід, позаду корова, а потім вже й баран і т. д.

Нераз нам траплялося, звертаючись по молоко, мати подібну відповідь:

— Корів щось немає вже з два тижні. Поїхали оце шукати.

Або:

— Чогось корів ще немає. Мабуть вирішили (?!) ночувати в горах. Проте, почекайте, може прийдуть і т. д.

От і плянуй! Це ми зустрічали, як не дивно, й в серед російського селянства, яке за царату „зледачилося“ тут.

Так, безумовно, було. Таке, на жаль, ще трапляється. Але не має жодного сумніву — так ніколи вже не буде, бо:

Корова в утепленому дворі доїться . . . 8 міс.

Корова без такого 4 міс.

У першому випадку удій до 6 літрів

У другому — близько 2,5 літ.

Якщо якість молока краща — премія від молочарспілки, дорожче платять, кооперація видає промкрам. Хто раз одніс на сироварню молоко, той завжди здаватиме його сироварні, яка для алтайця-скотарника є не лише підприємством, а великим чинником культури.

Це перша ступінь для колективного господарювання.

От і тут в Чемалі 60 дворів ¹⁾ об'єдналися в одну сім'ю комуни, для чого і поселилися вкупі під Бешпеком. Це комуна не „чисто алтайська“, як нам пояснювали там — „в ній частина

¹⁾ 1930 рік, липень.

росіян. Цей факт ще раз підкреслює, що національна ворожнеча, яку посіяв царат, на сьогодні відмирає.

У зростанні комуни було багато труднощів.

Ці труднощі—бідність, сумніви невір'я—активна агітація баїв, шаманів, попів.

Все це позаду.—Комуна змогла об'єднатися в один крицевий кулак, щоб раз і назавжди розтрошити старовину на головах її ідоловірців. Міцніше об'єдналася комуна. Надійнішою стала вона: має свої революційні традиції, свої заслуги на фронті соціалістичного будівництва.

Тепер комуна і хліб сіє. Чи чувано, щоб кочовик-алтаєць, що нічого іншого не вживав, крім молока, сіяв би і хліб!

На комунара припадає 5 гектарів засіву, а на одноосібника—2,5 гектарів. Цього року комуна засіяла вперше в історії чемальського аймаку 315 гектарів землі високосортовою пшеницею.

Долини й гори вперше вчули бій серця комунівського трактора. Поганенький був „Фордзон“, але „не підкачав“, поворочав цілину в три зміни.

Раніш у чемальській аймак хліб довозили; тепер же картина виразно змінюється. Комуна має зібрати до 20.000 пудів зерна і вже від першого врожаю дасть помітний внесок до господарського фонду Союзу. Валки з хлібом віднині йтимуть у протилежний бік.

Взагалі ж комуна має скотарський ухил. Зараз вже є на розплід племенні свині, вівці, корови і навіть з півсотні кролів. Але худоби ще мало. Комунари скаржаться; „Оносіївська комуна трохи менша від нашої, а худоби стільки ж“.

Проте, комуна має всі можливості розвиватися далі, тобто ті досягнення, що має комуна хоч би і у сівбі, гарантують охоплення комуною надалі замість половини всіх дворів.

Добрий приклад є а він найкращий агітатор для людей.

Є в Чемалі кооператив „Зоря Алтаю“. Вільного часу дня або ночі можна бачити тут купки алтайців. Тут з вуст і вуста переказують і з'ясовують останні відомості про постанови уряду, з захопленням читають старенькі для нас газетки, обговорюють роботу комуни, кооперації.

Не спить кооператив, він організував постійну консультацію про лікування скотини. Завкооперативу—друг будь-якого алтайця і бажаний гість у його юрті.

Кооперація є справжній політичний і культурно-господарський вихователь селянських мас, великий фактор боротьби зі старим.

* * *

На майдані, що біля тракту, де стоїть скомсомолена церква, примостився невеличкий будиночок, над дверима якого значиться: „Айком ВЛКСМ“.

Багато цікавого розповів нам секретар про комсомольську братву — вчорашніх синів гірських вітрів. В аймаку всього 230 комсомольців об'єднані у 19-ти осередках, розкиданих від Чемалу і до самих глухих гірських аїлів. Основна маса — комсомольці з 1930 року. „Стариків“ з 24 року — двоє. За національним складом — алтайців 70%. Організація, отже, молода. Це ще не та комсомолія Москви, Харкова, Омська, яка релігійні питання та старі звички залишила далеко позад себе зі своїм першим поколінням. Ні, тут ще ці питання далеко не вмерли. Ще не кожен комсомолец зможе довести своєму батькові й матері, що існування всяких добрих і злих духів — вигадки. Тут ще потрібна допомога самим комсомольцям.

Одна з головних труднощів у роботі — нема на місцях своїх комсомольців з досвідом практичної роботи і політично освічених, тобто того, що ми просто звемо — активом. Це біда, треба сказати, всього комсомолу Алтаю.

Все ж комсомол опанував методу підриву старих устоїв. Комсомол добре допомагає партії провадити важливі політично-господарські завдання радвлادی. В цьому вже є показники: організація суботників на прокладання шляхів, збудування мостів, очищення зерна, вируб та розчищення лісу, організація ударних бригад на косовицю сіна. Комсомольці Чемалу ініціатори сильосування, активні созівці, артільники, комунари.

Хіба не великий крок уперед, що в урочищах Кухми та Онгурському комсомольці організували супраг. Це братва ще нещодавно знала тільки свою юрту та духів, а тепер на неї можна покластися. Мало ще їх, але спільно з комуністами та колгоспниками вони роблять революцію в побуті, в господарстві, в житті алтайських аїлів.

З політосвітою справа погана. Не вистачає книжок рідною мовою, а російську не кожен утне.

Але комсомол перемагає. Молодь іде за ним. Доводиться дивуватись тій впертості в боротьбі за ідеї партії, з якою прямує невеличка армія ентузіястів Жовтня, п'ятирічки, нової радянської Ойротії.

* * *

Під Бешпеком, поруч зі скелястими берегами Катуні, міститься інтернат-школа. Сотня молодих хлопців і дівчат прийшли сюди з далеких закутків країни — з тайги, з юрти — штурмувати науку.

Раніш — місіонерський будинок, центр пригнічення й „православного“ мороку. Тепер — школа, аудиторії, гуртожиток, їдальня. Тут — кузня, де виковується покоління нової Ойротії, культурно-господарські кадри країни, юні ентузіясти соціалістичного будівництва — алтайський актив комсомолу.

Таких шкіл розкидано по всій Ойротії 12.

Процес виховання алтайського хлопця чи дівчини, після якого вони стають такі несхожі самі на себе, надто складний. Важко

відразу сягнути від юрти зі „святим вогнем“, від своєрідного життя алтайця до культурних умов в інтернаті-школі. Багато є випадків, коли курсанти тікають додому вже після кількох днів перебування в школі.

Важко алтайцеві звикнути до нової їжі: до хліба, картоплі, котлет, борщу й т. ін.— не варить їх алтайський шлунок після традиційних курутів¹⁾, пештаків¹⁾ і талканів²⁾).

Не може також алтаець звикнути до ліжка, до білизни, до „душно“ кімнати. І ще й цього навчального року купка курсантів „мешкала“ цілий рік у печері, що над річкою, час-од-часу відряджаючи когонебудь за чергою по національні продукти. Ці курсанти відсиджували свої години на лекціях і зараз же забирались у печеру, в ліс, під камінь, розкладали вогнище, утворюючи собі „природні“ умови, бо їх тягне простір, гори, долини, буйні падуни...

Нічого не вигадавши щодо цих моментів, ми все ж не заспокоїлись і вирішили, що першу хибу, тобто питання з їжею, можна виправити. З цим ми й пішли до вчителя І. Я. Бобрака. Ми йому сказали отаке:

— Шановний Іване Яковичу! Ви турбуєтеся за курсантів, за майбутніх будівників нової Ойротиї. Ви болієте за тих хлопців і дівчат, що жили в печерах. Вам болісно, що здатні один хлопець і одна дівчина, кого з великими труднощами пощастило залучити з далеких урочищ до школи, втекли цього року. Нам теж болісно, бо ваша справа, наша справа. Чим тут допомогти? Ну от хоч би так. Їжа. Може справді не можна відразу її змінити. Підійть на поступку. Давайте хоча би первакам улюблений талкан, курут, пештак та навіть, хай їй біс, і араку. Хоч поки звикне, поки дійде того, що це не головне... От риба. Він її вважає за „водяного червака“. Зрозуміло, що відразу не навернеш.

Гірко посміхнувся Іван Якович і відповів нам:

— Це питання, друзі мої, не таке просте. Араки ми не даватимемо, бо це буде масове винищення молока. А з цим ми мусимо боротися, як у вас боряться з „самогоном“. Пештак — остача від Ойрану після перегону його в айраку. Теж, значить, відпадає Курут — тобто копчений своєрідний сир... теж не можна виготовити, бо для того, щоб його постачати 100 курсантам, треба було б збудувати півсотні юрт, в яких це примітивне виробництво провадилося б. Щождо талкану або „чаю з сіллю“, як ви кажете, то й це в ідальні не приготуєш, бо головне в ньому це власне талкан, або борошно зі смаженого ячменю. Кава з ячменю? Так, справді... Ну, може це й справді пощастить... Але все ж, як ви сами кажете, це не головне. Риба не червак, як це стверджують старі алтайці, до яких я не належу (я цілком з молоддю!). Треба тільки раз відкинути забобон і...

¹⁾ Курут і пештак — [сир у формі коржів, що замінює алтайцеві хліб.

²⁾ Талкан] — борошно з смаженого ячменю.

покуштувати. Головне чим ви допоможете — це ваші розмови в тих місцях, де ви будете. Агітуйте. От ви будете в Еджигані, так там

Далі ми дізналися, як відбувається кампанія вербування до шкіл. Для цього мобілизують весь комсомол, всіх комуністів, всі культурні сили і розсилають по урочищах та аїлах відвойовувати у старих молодь.

Не завжди щастить у цій кампанії. Часто з великою неохотою пускають з господарства зайвого робітника. Та й наука здається старим за непотрібну витівку. Словом — формула вже всім відома. Якщо додати сюди контрагітацію колишніх баїв та шаманів, так зовсім ясно стане, яку відповідальність почувають товариші, що йдуть глухою тайгою, скаженими річками, скелястими стежками, над жахливими безоднями — йдуть воювати за культуру, за свої національні кадри.

Тижнями часто доводиться гостювати в юртівчан денебудь у гірському таєжному вивороті, Істи смачного барана „з кровинкою“ ледве підсмаженого зверху „для духу“, попивати тепленьку араку, переводячи нескінчену „кедрову розмову“ (лушіння горіхів) на героїку нового. Але не дивуйсь, коли твій юртівчанин-господар раптом надумає йти на ведмедя; не забудь виявити своє бажання піти на полювання разом. Піде полювати господар, чи ні — ти переміг: алтаєць людина суто непосередня.

Щождо молоді, так її довго вмовляти не доводиться. Молодь вже сама потяглася до школи. Молодь вже знає, що після закінчення семирічки відряджають до робітфаку Улала, Новосибірську, Москви, Ленінграду. Що ж устоїть проти такої агітації? Лише те, що в тебе є товариш, який вже цілий рік там, де стоїть мавзолей... А ми зустрічали вже таких дідів, що в них „свій власний, рідний“ (скільки в цих словах запалу!) син — вчиться „там, де живе дух Леніна“.

І скоро вже Алтай — такий бідний і водночас такий багатий — матиме своїх червоних інженерів, агрономів, вчителів, лікарів, ветеринарів.

* * *

А поки ще мало своєї національної радянської інтелігенції має Алтай. Ми зазнайомилися з трьома відомими Алтаю культурними робітниками. Іван Якович Бобрак, про якого жартома кажуть (і не дарма), що не встигнеш перемахнути Уралу, як почуєш про нього. Далі художник Гуркін (в Оносі). Нарешті композитор Анохін, приятель Івана Яковича. Анохін — росіянин, але 27 років перебування на Алтаї перетворили його на алтайця. Полюбився Алтай Анохінові і він буде для нього нову мелодію.

Надто вбога алтайська мелодія — всього кілька нот. Але Анохін добре використав їх, хоча в основному й залишив присмак

східнього патріархату, де брелять поруч з молитовними переливами — „владарів землі“, надзвичайно для нас убогі ноти пісні пригніченого сина вільних гір, якому, кажучи фігурально, тільки й світа, що в пісні, в той час, коли йому... (хай це не буде парадоксом) — не до пісень.

Нам пощастило двічі слухати концерти І. Я. Бобріака (не дивуйтеся — І. Я. на всі руки майстер) у будинку відпочинку. В піснях Іван Якович та його дочка багато розповіли нам про

таємничу тайгу, про любих птиць, що після літа літають на південь, не бажаючи бути свідком зимових страждань бідного кочовика, про біловодну Катунь, що з її люті алтаєць міг тільки дивуватися, не знаючи чого і для чого вона. Ще нам розповіли й про велетнів, про прекрасну сувору природу про блакитні мрії...

Попрохали ми Івана Яковича заспівати нам найкращої алтайської пісні. Але це його образило.

— Всі пісні Алтаю — найкращі. У нас немає таких пісень, як у руських — каже далі І. Я. — Наша пісня проста: лід у горах пливе — пісня, вода біжить — пісня, тайга шумить — пісня, білка на кедрі плигає — пісня. У нас все можна співати піснею.

І справді, алтаєць все своє життя може перекласти на пісню, кожен свій крок.

Коли скінчились пісні, ми зітхнули, неначе після занадто солоного захотілося води. Але „води“ не було. В жодній пісні не чули ми про перемогу, не чулось будь-якого бадьорого піднесення.

І ми досить грубо запитали:

— Іване Яковичу. Пісні ваші справді всі прекрасні. Але невже нема у вас нових пісень? Адже ваша країна з рабського стану приватної власності царської сім'ї, зробилася зовсім вільною. Хіба цього не досить для утворення нової, радянської, бадьорої мелодії? Країна мчить у вирі творчості. Чому цього не відображено в піснях?

І. Я. Бобріак.

Наша була, безумовно, правда, через що мабуть і розсердився Іван Якович. Так він допуття нічого і не з'ясував нам. Анохін, отож, заявив, що остання пісня йому теж не подобається, що там справді „пахне“ чимсь церковним і що останні його роботи будуть спрямовані не на утворення мотивів для старих пісень, а для побудови мелодії відродженої Ойроті.

Нарешті ми надзвичайно здивувалися, коли дізнались, що у алтайців жодної пісні немає про кохання. Більш того, Іван Якович вперто доводить, що кохання на Алтаї немає й не було (на зборах ввечері у будинку відпочинку). Навіть і слова такого немає.

На це ми лише одне могли зазначити:

— Не може бути!

Другого дня, сидючи на скелястім березі Катуні під ялинами з т. т. Бобраком та Анохіним, ми слухали довгу, надзвичайно цікаву лекцію з побуту й культури Алтаю! Тут ми й домовилися остаточно про неіснуюче на Алтаї кохання між чоловіком та жінкою. Якщо взяти на увагу, що т. Бобрак і т. Анохін добрі краєзнавці, так цілком стане зрозумілим, що ми не в силі були не вірити їм. Але предмет наших непорозумінь був зовсім несподіваний, щоб ми так просто з ним погодилися. Отже справа й дійшла того, що ми вирішили умовитися, що таке кохання.

Але І. Я. розумів це так, як і ми. Він заявив, що перечитав багато наших клясиків — Лермонтова, Пушкіна і т. д., які „шибко про кохання це саме пишуть“, так що все було гаразд.

І отже Іван Якович знову запевняє (а здоровенний хлопчище типу вользького рибалки, Анохін сидить і посміхається: от, мовляв, чудаци), що немає і не було кохання в Алтаї.

— Це вам не Кавказ, там зовсім інші умови розвитку.

Для нас надзвичайно важко зрозуміти брак такого простого почуття. Але наша екскурсія в першому нарисі в соціально-політичну структуру старого Алтаю кидає промінь світла на це питання.

Замкнені кочові роди, ще більш замкнені й здичавілі під жорстоким чоботом царату, безмежно тяжка боротьба за існування, нерівна боротьба з природою все це як ніде знищувало людські почуття. Численні бійки й суворі природа дуже зменшують відношення числа чоловіків до жінок. Смертність дітей сигналізує про виродження роду. Де ж вихід?

І на цьому щаблі свого розвитку патріархальний алтайський рід знаходить його:

...полігамія, бо одні дружини не досить

...одружувати хлопця як можна раніш

...не віддавати дівчину іншому роду

...жінка вже не людина. Це хатня річ, це засіб для розпліднення. Якщо ж узяти на увагу, що для дорослої дівчини не 8—10-тирічний хлопчик був її чоловіком, а... його батько, так тоді може стати питання: звідки в такому стані з'явиться може фольклор кохання?

Нарешті Іван Якович сказав:

— Були й раніш земляки ваші тут. Одного разу було двоє. Теж їм не раз розказував про оцю любов, а от виявилось (один з них письменник) не зрозуміли. Оце одержав від них романа „Чорне Озеро“. Ну й накрутили! Воно хоч і по-українському, та через десяте в п'яте розумію. Тут і кохання, тут і самогубство в річці (а цього в нас ніколи не буває). Передайте авторіві оцієї книжки, якщо зустрінете, що не добре він з моєю дочкою зробив: загубив, та ще й не за алтайським законом — у річці.

Це вже Іван Якович жартував, бо справді його дочка жива й здорова, мешкає в тому ж будинкові на Радянській 2. Все така ж білолиця, чорноока, чорнобрива, чорноволоса красуня Алтаю, як і була. І ходить вона в чорному європейському костюмі, гладко причісана. До цього ж (невідомо, як це минув автор „Ч. О.“) вона має прекрасний мелодійний голос. Подібний мало кому щастить почути.

* * *

Під час нашого перебування в Чемалі звідти виїхала експедиція Академії Наук, в яку ввійшли т.т. Анохін і Бобрак. Експедиція поїхала в найглухіші закутки країни вивчати алтайські народності. Вона має вивчити життя і побут старого кочовика Алтаю, що вже завмирає. І вчасно, бо вже через кілька років під впливом здорової радянської культури від старого побуту й сліду не залишиться. А це буквально так, бо нова культура прокладає шлях у зовсім, здавалося б, недсяжні хащі Алтаю. Приміром, ми вже знаємо, що біля Чуйського тракту можна зустріти юртівчан-радіоаматорів (!!!).

Не раз подорожні знаходили надзвичайно варті історичні пам'ятники досить високої культури. Так доведено, що тут було відомим добування золота, живого срібла, міді. В мерзлій землі, куди не досягає зовнішнє повітря, збереглася дорога кінська збруя, збіжжя і навіть цілі коні (розкопи 1930 року), які супроводили „в Новий Алтай“ якихось вельможних осіб.

Далі в могильниках знайдено досить художні вироби з сьлонової кістки, з бронзи — мечі, стріли з луками, навіть звірячі шкірки тощо.

На експедиції лежить великий обов'язок — виявити стару культуру, причини її занепаду, старий побут і економічні можливості радянської Ойротії.

* * *

— Чемал, як нам казали, був кілька років тому центром шаманізму. Одже й справді тут нам пощастило зазнайомитися з алтайськими релігіями, з їхнім унутрішнім змістом і походженням.

Одна з найпопулярніших релігій алтайців — шаманізм.

Неозброєна ні технікою, ні наукою людина не могла з'ясувати собі законів природи з її добрими і злими „вчинками“. Ця людина була в залежності від неї. Природа іноді приносила радість, а іноді — масове винищення. Звичайно, дика людина і приписувала ці дії чомусь... божественному, бо сама нічого з'ясувати не могла. Отже шаманізм, який змістом нічим, власне, не відрізняється від інших релігій, в яких тільки форма нерозуміння природних явищ і форма пояснення їх божественною силою інші, шаманізм в свою основу кладе існування „духів“. Все має свою „душу“, в тому числі й людина. І сонце, і вітер, і річка, й дерево, й звір, і гора, й болото, й камінь — все має свою душу (невідомо тільки, чого всі інші душі мають божествену силу, а чоловіча — ні). Всі ці душі мають свої власні характери. Увесь світ для шаманіста повний великих та малих духів. Шаманізм вважає, що всі духи живуть, як люди, і звички мають людські: їдять, сплять, одягаються, сваряться, мають своє начальство (хан-хазяїн), мають свої штати і т. ін. Словом, як і в інших релігіях, і тут людський побут перенесено і на божество.

Є духи добрі й злі. Добрі духи чогось люблять людину, не вважаючи на те, коли людина навіть забула за них. Злі духи роблять людині тільки зло, через що їх треба повсякчасно задобрювати. Всякий випадок в житті шаманіста — щастя, нещастя — наслідок дії добрих і злих духів. Дух — сильніший за людину, через це його й наділено божественною силою.

Особливо почитає шаманіст-алтаєць духів гір та річок. Кожний гірський перевал має свого хазяїна, що зветься ЕЕЗІ. Його задобрюють тим, що кожен шаманіст, сходячи на перевал, кладе в купки один на один каміння, стромляє гілки, віша стрічки тощо.

Величезне значення для алтайця має сонце та вогонь. Через це з особливою повагою алтаєць ставиться до „святого вогню“, що безперервно горить у юрті. Алтайські народності, як і інші сибірські народи, перетерпіли багато різних князьків, царків, покорителів, зокрема і російського самодержавця. Тож форму перед-революційних взаємин людей ми спостерігаємо і в „суспільстві“ духів. Тут ми бачимо і головних богів — царів, і їхніх помічників — міністрів, і паразитів — чиновників і кого хоч.

Нижчі категорії богів можна й одурити іноді, можна навіть і налякати. Приміром, шаманісти швидко ховають померлого, плутаючи слід до могили, щоб прислужники Ельріка, які збивають душу померлого зі шляху до „Нового Алтаю, самі загубили цю душу.

Дурити ж головних богів — ризиковано і з ними поводяться „чесно“, приносячи жертви.

Найвище добре божество — Уількень, що мешкає за дев'ятою сферою, посилаючи звідти на землю добрих духів — айків, що за ними наглядають його сім синів. Уількень такий етерний, обличчя у

нього таке ніжно-блакитне, що його ніхто, навіть найкращий шаман, не бачив. Отже, Уількєня не можна намалювати.

Другий бог—злий Ельрік. Мешкає він, як не важко здогадатися, під сьомим шаром землі. На зріст він має багато сажєнів. Кістки в нього, зрозуміло, залізні і страшніший він багато за всякого іншого чорта. Ельрік теж має своїх агентів на землі—злий духів курмесів ¹⁾).

За цією вірою Уількєнь—з одного боку, а Ельрік—з другого управляють всесвітом, врівноважують його. Іменно врівноважують, бо Уількєнь такий легкий, що тягне землю „вгору“, а Ельрік—„униз“.

Але не зважаючи на цю спільну роботу, ці боги один одного ненавидять. Цих богів—не одуриш. Якщо ж доводиться вже прохати зробити добре діло, так просто давай „білу“ жертву Уількєню (найвища жертва—білий кінь). Якщо ж ти боїшся будь-якого лиха—прохай Ельріка „чорною“ жертвою не робити його (найвища жертва—кінь темної масти). Таку добрість ще може зробити Ельрік.

Жертв у шаманіста багато, є й не криваві (паління арачи, чаю, тютюну тощо). Але все це для дрібненьких духів або для Уількєня (він все дно не розсердиться). А вже коли доводиться прохати за конкретну справу або дякувати Уількєня за щастя, так тут без коня не можна.

Робиться ця церемонія так. До ніг коня прив'язують бичівки. Потім тягнуть їх у різні боки. Коли кінь розплатався вже долі, всовують руку коневі в рота і душать його. Шкіру здійсмають і вішають на довгий дрючок, встромлений у землю похило, від чого здається, що кінь іде на гору. М'ясо ріжуть на великі шматки і кидають у казани. Всю цю операцію доручають почесним дідам з шаманом на чолі.

Поки все це робиться, навкруги співають пісень, шаман гарцює з бубоном, робить усілякі заклинання. Словом, весело. А найголовніше, власне, починається після, коли вже досить прокиплять казани. Тоді з'являється арака, махан ²⁾ й інші смачні речі, і їх нищать два, а то три дні підряд.

Останній раз на Алтаї душили коня 1928 року. Алтайці кажуть, що це востанє.

Звичайно, не цікаво молитись якому завгодно богові, якщо не відразу маєш потрібну відповідь: чи годі, чи ще треба молитися, чи „дійшли“ твої прохання, чи ні.

Отже, для цього і існують посередники між богом та людиною: це шаман—той же піп, рабин, мула.

За допомогою різних операцій шаман зав'язує взаємини з духами, балакає з ними віч-на-віч, дістаючи відразу відповідь.

Операції ці полягають в тому, що шаман з бубоном танцює круг вогнища, доки не з'явиться на його вустах піна і доки не

¹⁾ Курмес—чорт.

²⁾ Махан—м'ясо.

почне він верзти всяких нісенітниць. Натанцювавши до непри- томности, шаман, врешті, падає з ніг. Очунявши, він вам розкаже, що йому казали духи, де лігала його душа.

Хоч ви й були свідком того, що шаман і кроку не ступив від вогнища, але він вас запевнятиме, що літав через перевали, що платив за це щось духам, що бачив вашу неньку, яка пере- слала вам вітання і т. ін. Як бачите, шаман не абияка людина. Шаманом дано бути тільки призначеній самими духами людині, хоч перевірити це й важко, бо самокритики тут не припускають.

Шаманство переходить з роду в рід, від батька до сина і т. д. Так що тут зовсім важко довести, чи справді навіщав шамано- вого прадіда якийсь дух, чи ні: все залежить від спритности рук, щоб не викрили часом шахрайства.

Головне приладдя, з допомогою якого провадиться розмова з духами—бубон. Це звичайне сито з перехрестям посередині, де навішано різних дзвоників. Стрічок. Круг „сита“ теж висять брудно-кольорові стрічки. Один круг затягнуто шкірою.

Цей рисунок досить точний. Якщо шановний читач захоче побалакати з якимсь духом, хай за цим описом зробить собі бубона, піде в ліс, розкладе багаття, затанцює круг нього і почне вигукувати різні нерозумні слова. Не маємо сумніву, що цей читач неодмінно побачить те ж саме, що й шаман.

Для більшого ефекту ще й зодягніться як шаман: шапку зві- рячу, звичайний поганенький кожушок, круг пояса навішайте різ- них стрічок—червоних, білих, зелених з аршин завдовжки. Ще можна причепити хвіст якогось звірка та засушену жабу, ящірку або вужа. Якщо це зробите ввечері так... обов'язково покличте авторів цих нарисів, бо справжніх шаманів нам не пощастило вже бачити на Алтаї. А мабуть цікаво було б...

* * *

Але ж навіть із своїм представником—шаманом боги балакати не будуть, якщо їм не принесено жертви. (Точнісінько, як і з ін- шими посередниками: до нудоти одноманітна февдальність божих віталень).

Як кажуть: не помажеш—не поїдеш. Ріжниця між „нашими“ попами та шаманом тільки та, що шаман—він же лікар, що виго- нить злих духів з хворої людини чи скотини, загадувач погоди, порадник у всіх питаннях життя. Ще цікаво: шаман вгадує шах- рая, якщо до нього звернутися з приводу крадіжки.

Не дивно, що шамани, як правило, були людьми багатими. Мали табуни коней, отари баранів, наймитів, багате хатне збіжжя і т. ін. Отже, радвалада й не припала їм до серця. Люто агіту- вали шамани проти рад, накликали на червоних всі „чорні“ сили. Шаманів можна було зустріти вкупі з баями у бандита Колчака, Кайгородова, Зирянова та інших. Сильні були ці звірі шаманам, що міцно тримали в своїх пазурях темні маси. Але ще міцніші

стали червоні партизани завдяки „зраді“ шаманів, од яких відсахнулася біднота, що швидко дійшла клясової свідомости.

У деяких глухих закутках ще приховалися шамани, але їхнього впливу вже майже немає. В чемальському аймаці на 1930 рік немає жодного—частина сама з себе скинула машкару і відмовилася надалі дурити людей, частина ж пішла шукати дурнів в глухі місця.

* * *

Друга віра алтайців, порівняно нова, — бурханізм. Продерся він до Алтаю приблизно десь 1904 року, але тепер теж звмирає, особливо на півночі. На півдні та заході, денебудь у Канських степах Усть-Кану, ще можна зустріти алтайця з косичкою.

Щоб говорити про бурханізм, треба нагадати про „православну місію“. Алтай під час царату був так би мовити театром для дослідів, мов над кролями, православної церкви. Отже, православна місія взялася за алтайців не жартома. Збудовано церкви, монастирі і т. ін. Алтайців всіма засобами тягли до християнства. Царський уряд оголосив незаконними шлюби, взяті по-алтайському. Проти алтайців висунуто цілу низку обвинувачень, що вели його або до в'язниці, або до монастиря. Місія оглосила, що тим алтайцям, хто вступає в християнство — прощають всі попередні злочинства. Нам самим довелося говорити з одним дідком з Чорного Аную (село), який одружувався десять разів, стільки ж разів уступав у християнство.

Тепер про бурханізм. Ще з давніх-давен Алтаєм ходила з вуст у вуста така легенда: ніби колись у давні часи, коли розбито Чингіз-хана, могутня держава подрібнилася на низку невеличких князівств.

Отже й Алтай виділився в окрему державу, що нею став правити нащадок Чингіз-хана на імення Хан-Ойрот. За цією легендою ніби жилося народові гарно: всього було вдоволь нікого ніхто не кривдив.

По приході хазакх ¹⁾ на Алтай держава загинула. Хан-Ойрот зник невість куди, вчасно давши обіцянку народові повернутись і знову встановити старий лад. Його повернення призначалось на час, коли змінюватимуться снігові шпилі Білухи.

З часом нарід став вважати Ойрота не як людину, а як бога. В його особі загнаний у безвихід нарід побачив єдиного визволителя. Під впливом ламського духовенства Монголії і в наслідок посилюваних репресій царату, ця легенда поширилась, оформившись у певний релігійний рух, що мав визвольний характер.

Отже, тут небагато треба було для вибуху: тільки гасло. І цим гаслом став Бурхан, що втілив у себе всі ідеали понівеченого алтайця.

Літо 1904 року відзначене тим, що в західньому Алтаї з'явилася людина, яка назвала себе пророком нового бога—Бурхана,

¹⁾ Хазакх — росіянин.

який наказав пророкові Чет-Челману передати свою волю народів:

1. Знищити всі бубони шаманів,
2. Не робити кривавих жертв,
3. Знищити шаманських божків,
4. Вороже поставитися до росіян і тих алтайців, хто вступив у християнство,
5. Російські гроші міняти на порох та дріб,
6. Палити в юртах вереск березовий у чотирьох кадилах,
7. Кинути всім палити тютюн і т. ін.

Того ж літа поширено чутку, що скоро чекають на зміни верховин Білухи.

Ці чутки швидко поширилися в народі і зробили бажаний Бурханові ефект. У долину гори Карлик зібралося щось із 4.000 чол., охочих уклонитися новому богові. Але царські опричники вчасно дізналися про це і серед російського населення Алтаю поширили провокаційну чутку про те, що ніби алтайці готуються поголовно вирізати росіян, знищити їхні господарства тощо.

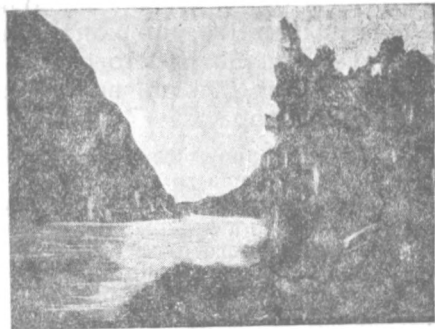
Цей провокаційний трюк саодержця дійшов свого. Зібрано біля 1.000 чоловіка спровокованого російського селянства для „оборони“. І оборона була така: ця тисяча, озброєна царськими чиновниками „до зубів“, обійшла кругом гору Карлик, напала на зовсім неозброєну юрбу, що молилася в цей час Бурханові, і по-звірячому знищила силу-силенну невинного ані в чому люду.

Але на цьому не край. Далі почався погром взагалі всіх алтайців, грабунок їхнього майна і т. ін.

Звичайно, для бурханізму ця кривава різанина стала не кінцем, а власне початком. Релігійний рух зріс, поширився. З'явився тип посередників — аля-шаманів з багатозначною назвою — ярлик.

Між бурханістами та шаманістами почалася ворожнеча. Отак і самі алтайці розкололися. Мета царату „розділяй і володій“ здійснилася з великим успіхом.

І тільки Великий Жовтень вибив з-під ніг базу у всіх цих релігій. Ланцюги рабства розбито. Нарешті змінилися вершини Білухи. Хан-Ойрот прийшов і ім'я йому — диктатура пролетаряту.

Річка Катунь біля Чемалу.

Настав давно бажаний день. За 2—3 години ми мусили залишити Чемал і рушити в далеку путь. Набиваємо з верхом торби, сідлаємо коні. Перевіряємо—все. Переглядаємо—все ніби гаразд.

Власне, не так швидко це зроблено справді. Чемал ми розглядали—аж півтори декади.

Добре, що в Чемалі у нас було багато справ, а не то засиділися б занадто. Розваг, правда, можна тут багато вигадати: безрезультатні рибні лови, фотографування, дрібні екскурсії, але й це довго тривати не могло.

База нічим не допомагала нам, якщо не вважати за допомогу з фунт крупи, восьмушки чаю та пуд борошна на 300 верстов тайги та 100 верстов Тілецького озера.

Щоб не згадувати вже більше шановну зав. чемальської бази, бо незабаром ми дізнаємося, що її знято з посади за утворення з бази будинку відпочинку для своїх родичів і друзів, скажемо ще й те, що коней база нам теж не дістала, хоч і можна було. Ми просто стріли Івана Табакова, що повертався з тайги, і для більшої впевнености затягли його в базу і склали такого договору:

„Умова. (Маршрут № 64). Складено цю умову між зав. чемальської бази М. С. Макаровою та гр. села Айла І. П. Табаковим в тому, що гр. Табаков зобов'язується на 26/VII-1930 року вранці привести до будинку відпочинку четверо коней під чотирьох подорожніх із справними сідлами, одного коня під конюха і одного під себе. Всі коні мусять бути справними, міцними і відкованими коштом господарів.

База¹⁾ платить за коні, провідника й конюха²⁾ сто п'ятдесят карбованців. І жа під час подорожі, з подорожніми...

22/VII—1930 року.

Зав. бази	(підпис)
За провідника	(підпис)

Про коні договора не додержано, як ми вже сказали. Проте, якщо взяти на увагу, що ми збиралися йти тайгою пішки—і раптом, хоч і поганенькі й маленькі конячки, так стане зрозумілим, якими ми себе почували щасливими героями. Аж трохи дух забило. Але, пора. Хлопці! Ноги на плечі, кроком... Руш, руш!

Прощавай, красуне Бешпек, твоя вірна дружино Катунь! Прощавай, культурна частино Ойротії!

Надовго залишаємо газети, журнали, обіди в їдальнях, великі компанії людей, що говорять зрозумілою нам мовою.

Попереду—нове, невідоме: дика гірська тайга, кришталеві холодні ночі під кедрами, перевали через снігові кряжі, болота, ледве помітні звірячі стежки. Полювання, вогнище.

¹⁾ Заплатила, звичайно, не база, а ми.

²⁾ Конюха та його коня не було; І. П. передумав.

А головне — гостювання у кочовиків, знайомств о з їхнім побутом, життям. Таємничість цього вабила нас до себе невпинно. А там десь далеко за тайгою в нашій уяві простягалось озеро — Алтин-Кьоль, що ми звемо його чогось Тілецьким. Це вже реальність. Ми прямуємо до нього.

Старенька вже, але ще дебела жінка — дружина провідника — сама осідлала чоловікові коня, підвела і навіть подержала стремено. Рушили.

* * *

Іван Прокопович типовий алтаєць. Середній на зріст, брунатне лице, простий, трохи приплюснутий ніс, маленькі косуваті очі. Лице заросло невеличкою кучерявою темною борідкою. На голові, не зважаючи на шостий десяток, густа чуприна. Та й взагалі вигляд у нього нестарий — ще може піти з пічахом на аю¹⁾.

Сівши у високе сідло на ліву ногу, якимось боком, він зараз же задрімав і подався уперед, бо сіра кобила його була найбадьоріша і довгонога. Лисячу шапку він поклав під себе, а голову звисив на груди. Хворостина ж йому скоро випала з його рук. Великі шкіряні торби не давали йому впасти. Але все це було зайве, бо ми хоч і тяглися позаду, проте, незабаром почали закидати його питаннями.

Тайга починалася ще за 50 верстами за селом Еджіган, а тепер дорога йшла понад Катунню правим її берегом: то кружляє між скель вузьенькою стежкою, то виводить раптом на луки, де хоч конем гарцюй. Потім знову тулиться щільно до скелі десь високо над грізними бурунами. І коні хрпуть і йдуть обережно.

Але якимось... невесело тут. Великий, глухий і суворий простір. Якщо по тім боці Чемалу ми бачили густі й живі ліси, квітасті луки, так тут суворі й дикі, сірі скелі, що нависли над Катунню, обвалювалися, утворюючи величезні, мов будинки на кілька поверхів, острови — мовчазні свідки великих струсів.

Раптом...

— ...Батьку! Чуєте, Іване Прокоповичу! Що ото за печери?

Справді, високо в скелі ми побачили багато великих печер, що їх було видно, оброблено зверху людськими руками... Ну ясно, он і драбини висять.

Іван Прокопович каже:

— Казарм.

Ми не розуміємо, що значить „казарм“, при чому тут „казарм“, і ще перепитуємо.

Старий трохи сердиться за таку нашу нездогадливність і тоненьким голоском (аж дивно, що в такого дядька такий тонкий голос) з батьківською суворістю пояснює:

¹⁾ З ножем на ведмедя.

— Кажу ж — казарм... Ну... люди, алтай-кіжі живуть там... робітники, що ремонтують шлях.

Щодалі велетенські скелі міцніше й міцніше стискають у своїх обіймах могутню Катунь. І нарешті нам здається, що над нами раптом репнула земля і що ми їдемо дном величезної жахливої щілини.

Незабаром з нами трапилася невеличка пригода, що її цікаво розповісти туристові.

Сергієву гніду кобилу погано нав'ючено. Ми не передбачили в „умові“ шкіряних лантухів на всіх коней, через що довелося скласти всі речі в звичайні лантухи. Отже, в Сергієві лантухи ми поклали казанки. Від їхнього дзвону коняка здичавіла й раптом стала цапки. Це так несподівано сталося, що не встигши опам'ятатись, вершник зробив у повітрі „мертву петлю“ і гепнув об землю. Кобила ж почала стрибати, аж доки не поскидала з себе весь вантаж, і потім, відчувши полегшення подалася в гори.

Сергієві це обійшлося, як не дивно, кількома невеличкими синяками, але, щоб вловити коняку, часу згаяли багато. Замість спокійно перейняти її, ми просто ганялися за нею. Тварина ще дужче злякалась і щодуху мчала в гори. Нарешті провідникові пощастило одурити і коняку і нас і влучно кинути волосяного аркана.

Іван Прокопович гнівався:

— Навіщо лякай кінь. Може вбити й утікти. Хто відповідай? Я відповідай. Чий кінь — Моя кінь...

Після цього випадку старий розповів нам, що коні напівдикі, що їх щойно приведено з тайги, де вони вільно прожили без усякого догляду цілий рік.

— Не бий кінь. — Наказував він далі. — Не лякай, хай робить, що сам хоче, доки до тебе не звикне.

Пораду, звичайно, взяли до неухильного виконання, але надалі кожному з нас довелося бути скинутому, вдареним об дерево і т. д.

Коротше — що поробиш з такою конякою, яка щойно була напівздивавілою? Ти їй — но, а вона стоїть. Ти їй тпру, — а вона йде і ніякої уваги. А найгірш — це відоме „чшшшш“. Не таємниця ні для кого, ні для людей, ні для української коняки, що при цьому „чшшш“ кожній розумній коняці надається право збавити ходу. Але тут зовсім інша річ. Алтайська коняка не муштрована часто зовсім. І алтаєць вже просто здогадується, на які згуки коняка реагує. Зокрема оце саме „чшшш“ нагадує коняці шипіння гадюки і вона від нього мчить. Отже, коли один з нас під час спуску з крутої кам'яної гори промовив до своєї коняки — „чшшш“, гадаючи її трохи спинити, так тут зробилося те, що зветься „змішались коні й люди“ та ще вкупі з камінюками, що загримали вниз. Проте, все скінчилося теж щасливо.

Крім того коні мають ще звичку зупинятися. Зупиняться і пасеться. І ніякі твої заклинання й „молитви“ не допомагають. Це, правда, нестрашне, але час марнує.

* * *

Швидко й непомітно минув цей день нашої подорожі. Повечоріло. Зовсім приникли й без того не часті голоси пташок. Сонце, сховавшись десь за горою, зорить позолото-кривавими проміннями на землю. Все замирає. Лише скажена Катунь воєю непохитні скелі, що міцно стисли її, люто реве, наповнюючи просторінь громом.

Скелясті стіни раптом відступають і попереду визирнула невеличка долинка. Крізь вечірній прозорий туман зачорніло кривавою плямою кілька юрт та дерев'яних хаток. Це Челанда.

Під'їздимо. Вирішили зупинитись у крайній юрті. На диво біля неї немає ні людей, ні собак. Через невеличкі двері продираємось усередину. Там пусто й темно — не горить „святий“.

Раптом Іван Прокопович прожогом вискочив з юрти, мимрячи якісь прокльони, чи молитви. Ми здивувались.

— У чім справа, батьку?— запитав хтось.

— У цій юрті не можна залишатись... Тут дух живе. Ходім другий юрт...— випалив провідник і потяг коней далі, щось шепочучи.

Що за біс! Ану, Володимере, черкони електро-сірника: подивимось на отого духа.

Промінь електричного ліхтарика нишпорить кругом, але... немає нічого такого, що здалося б за „дух“.

— Мабуть старий хворий на галюцінації — вирішили ми.

Але справа виявилась простіша. Тут нещодавно вмер хтось. За старою вірою дух померлого залишається надовго ще в юрті, намагаючись перетягти у свій темний мир колишніх своїх співмешканців, бо надто самотно їй „без звички“. Отже, члени юрти й залишають цю юрту, переселившись в інше місце, а стару юрту десятою дорогою минають.

І ще в одному випадкові залишають юрту, це коли в ній згасне „непогасний святий вогонь“. Це для алтайця значить, що більш не буде щастя тому, хто житиме в цій юрті.

Дарма ми намагалися заспокоїти старого тим, що все це нісенітниця: не слухав він нас, затуливши долонями вуха.

Нарешті знайшлася „жива“ юрта: палало багаття, вовтузилася ще невсипуща дівтора, доїлися корови, видзвонюючи об цеберку.

Жартома ми заявляємо Іванові Прокоповичу, що ми переконалися його правди про „духів“ і через це треба шукати ще іншу юрту, бо поруч з цією стоїть порожня хата, значить „мертва“. Мабуть і в ній ціла юрба злих духів, бо тут надто велика житлоплоща.

— Ні,—заспокоює старий,—тут зимова квартира, а зараз просто сарай; тут різні речі.

Нарешті ми згодні тут ночувати, хоч і заявляємо, що зовсім не розуміємо, як це так: там мешкають духи, а тут зимова квартира.

Тут ми вперше побачили чудовий збіг старого й нового: поруч з юртою, де алтаець мешкає влітку, стоїть звичайна дерев'яна хата („зимова квартира“).

Швидко стелемося, пускаємо коні пастись і розкладаємо вогнище. Старий побіг по молоко, а приніс пів чайника... арачки.

* * *

У кочовика алтайця нема навіть більшменш постійного місця перебування. Випасла скотина бур'ян—алтаець легко й швидко згортає свій нескладний скарб і мандрує далі.

Нова культура з настирливою могутністю мчить уперед, заглядаючи і в ці ведмежі за капелки. Вже недавній кочовик сіє хліб, переходить жити в хату, хоч на зиму забуваючи свої дикі звички. Новий побут невпинно перемагає. Ось і тут, очевидно, хата заглушила юрту, як заглушує степовий красун-будяк тендітну маківку.

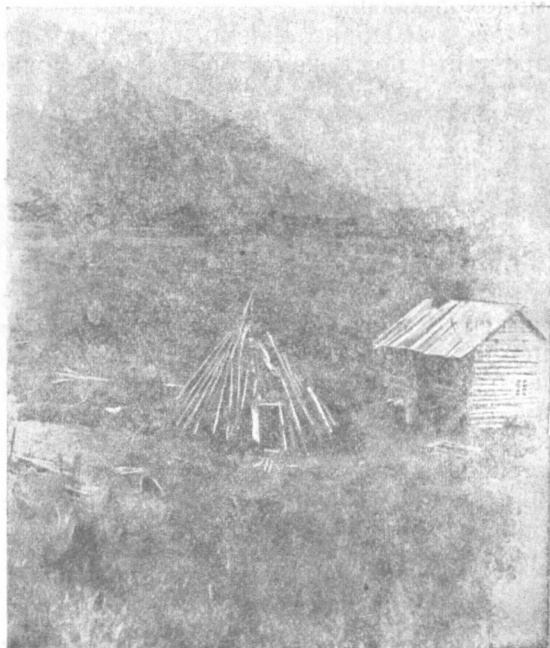
Але за юрту алтаець ще тримається—опирається. Він тільки взимку йде до хати, а влітку йому там душно, незвично і він радо міняє її на юрту. Проте і це вже великий крок уперед.

Поруч з юртою—хата—це вже загальна картина на Алтаї. І, зрозуміло, тут уже не кочовик або напівкочовик, що на зиму повертається до певного місця, яке незабаром примушує алтайця і влітку залишатися на ньому.

* * *

— „Сют“¹⁾ для алтайця все,—розповідає нам дідусь з довжелезною люлькою, що підсів до нашого вогню.

¹⁾ Сют — молоко.

У долині р. Чебо.

Да -- веде він, -- сют для алтай-кіжі — все. Він гонить з сют арачку, з лишків робить пештак¹⁾, курут¹⁾). Крім того з молока — масло, сметана, ойран²⁾, вершок, каймак. Є сют, є махан — якші алтай-кіжі. Не треба гроші, не треба хліб. Навіщо гроші? Навіщо алтай-кіжі хліб?

Розповівши це, дід спокійно поліз голою рукою у вогонь, вигорнув звідти жару і, взявши одну жарину своїми загрубілими пальцями, роздув її і поклав у люльку, що згасла за довгий монолог хазяїна.

Ми вже давно знаємо, що „сют“ для алтайця — все. Але ж зрозуміти не можемо, як людина може жити майже одним молоком, бо м'ясо нерегулярно, талкан — приправа, а дерева, крім кедру та черемухи, нічого не родять.

Через це нас і запросив дідусь до юрти, щоб почастувати „чаєм“. Пішли ми, бо наш провідник давно вже почувася себе в юрті, як вдома.

На вогні, у великому круглomu казані, дівча-підліток смажить ячмінь, мішаючи, щоб не підгорів.

Дід узяв дві жмені гарячого зерна й насипав на велику кам'яну дошку. Потім взяв маленьку камінючку з плоским місцем і зручним держальцем і почав розтирати зерна. Операція ця не тривала довго, бо старий, мабуть, був спецом цієї справи. І от ми вже маємо готовий талкан, що трохи нагадав нам каву. Потім він усе це висипав у велику дерев'яну миску, кинув туди невеличкий шматок спресованого чаю³⁾ і налив окропом. Дід, зломивши гіллячку, розмішав талкан і всипав туди чимало брудної соли. Далі він підлив молока і вкинув шматок масла. Чай був готовий.

Не б, демо описувати, як і хто кривився від цього гірко-солоного чаю. Хазяїни наші уплітали його, аж щелепи пищали, а з нас він, власне, тільки Володимирові дуже не впадобався, який хотів усіх перехитрити і вкинув туди чимало цукру (ну й плювавсь після!). Проте, чай перекурили махоркою і все було гаразд; правда, Володимирові довелося вжити подвійну порцію курива.

Талкан, хоч і „приправа“, але мабуть він і виконує роль хліба, бо алтаєць без нього ніколи не обходиться: ні вдома, ні в подорожі. Коли ж алтаєць-мисливець іде в тайгу на зимове полювання на 4—5 місяців, так він бере найбільше талкану, потім вже куруту і пештаку.

Нам розказували, що деякі племена живуть майже одним талканом: талкан з водою, а в кращому випадкові — з молоком. Але цього ми не переконалися. Щодо чаю — так це факт... але — навряд чи це чай: скоріше якийсь „юшко-борщ“, хоч присутність в ньому власне чаю, обов'язкова... якщо він є.

1) Пештак — сир копчений, курут — сир сушений.

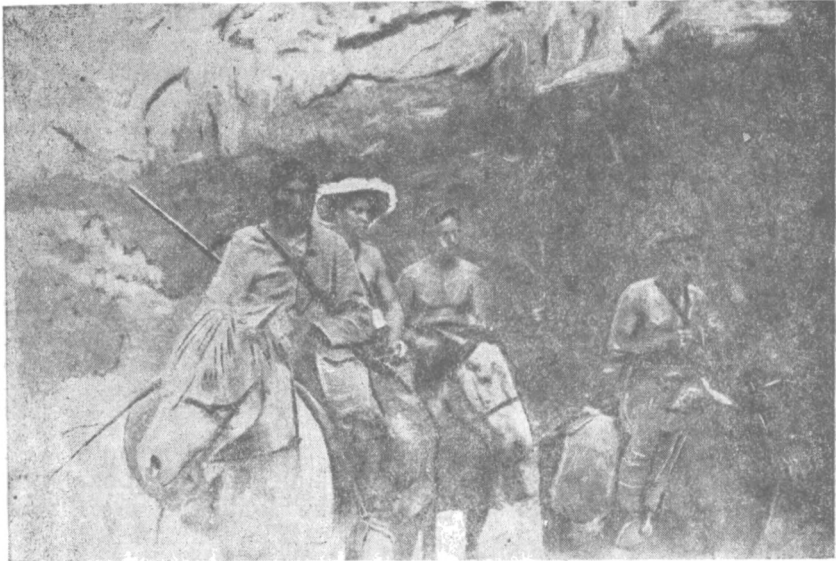
2) Ойран — подібне на кисле молоко. Ойран їдять, а також переганяють на арачку.

3) Російською мовою — „кирпичный чай“.

Оце мабуть і вся їжа алтай-кіжі¹⁾, що зберігають старі звички. Якщо взяти на увагу ягоди влітку та те, що іноді декому щастить видерти бджолячий мед, так оце мабуть і буде все. Кулінарія, як бачимо, нескладна. „Обідів“, „сніданків“ і „вечер“ нема. Захотів їсти — вари чай.

Треба зазначити, що багато товаришів радять туристам придбати на переїзд тайгою талкан, що замінюватиме борошно.

Розсівшись біля вогню, ми зібрали круг себе з 15 замурзаних дітлахів. Набігли вони із усіх юрт, подивитися на чудних подорожніх.

Катунський тракт. В дорозі до тайги.

Маленькі карі оченята з подивом розглядали всі такі неймовірні речі, як цигарки, фотоапарат, годинник і т. ін. Але серця маленьких диваків були вржені електричним ліхтарем, що привів карапузів до неймовірного галасування.

— Керекту²⁾, — запитав Василь, — як тебе кличуть?

Керекту надув губи і вимовив.

— Я... Т'ядаліт.

Може це так і минулося б, так старий, що почастивав нас чаєм, поправив малого.

— Мала, мала хлопчак плутала... Правильна писать нада Теодоліт.

¹⁾ Справа йде про одну (з 12-ти) народність Алтаю: алтай Алтаю або алтай-кіжі.

²⁾ Керекту — хлопчик.

Ми аж підскачили. Як так? Як міг хлопчик мати ім'я, що є назва одного з геодезичних струментів? Теодоліт!

Кумедну цю справу нам трохи з'ясував Іван Прокопович і відомий вже читачеві дідусь з довжелезною льюлькою та рідкою сивою бородою. Коротенька історія цього ім'я така:

Алтайці дуже люблять дітей. Батьки всіма можливими для них засобами в рямцях своїх звичаїв намагаються зберегти життя малечі, особливо хлопчиків, бо за алтайським прислів'ям — керекту потрібна, керегедьо¹⁾ — непогрібна. А як ми вже „знаємо“ — геть усе робиться від духів. Отже життя та смерть — теж наслідок спільної дії духів.

Крім того, нам уже „відомо“, що деяких духів можна одурити. Отже, гадаємо, шановний читач не здивується, якщо він дізнається про те, що всі (майже всі, крім, наприклад, Теодоліта) імення алтайців до того паскудні, такі „нелітературні“ назви деяких речей, що... не можна навіть і одного навести. Хіба не ясно! Коли народжується дитина, так злі духи хочуть її „забрати“ до себе, якщо дитина довподоби батькам. Отже злі духи можуть зробити своє діло.

Але алтаєць не дурень, щоб так тобі й заявити: я люблю свого сина. Навпаки, батько вишукує серед 5.000 алтайських слів якнайпаскудніше слово, або аж два-три, що являють або лайку, або звіра, який не подобається Ельріку (непридатний в жертву), і прикляє це своїй дитині за ім'я. Тим самим батьки кажуть злим духам: „Наплював я на свою дитину — можете забирати її собі“.

Ну, а який же ото „злий дух“ стане „годити“ людині — забирати „непотрібну“ їй дитину, — тим більше, коли це прохання не закріплено „жертвою“. Отже „злого духа“ одурено, що й треба було довести.

Але, товаришу читачу, ви запитаєте чому ж мруть алтайські діти, коли так хитро одурено ворога? Так, мруть. І дуже мруть. Ще 5—6 років тому смертність дітей була майже 50%²⁾.

Але, бачте, і тут „дрюк з двома кінцями“: добре коли одурено злого духа, а як і добро одурено? Тоді добрий дух вирішує, що треба дитину „забрати“, бо це буде приємно батькам. Ось через це й мруть. Бачите, яке просте все. Проте, пробачте нам, ми забули про голопузого Теодоліта.

З батьком його трапився такий випадок. Якась дослідна партія, що нівелювала місцевість, доручила йому відвезти кудись теодоліта. Він згодився, прихвативши з собою чогось вагітну дружину. Але в дорозі трапились пологи. Отож і уявіть собі, яким недоречним здався теодоліт батькові Теодоліта.

¹⁾ Керегедьо — дівчина.

²⁾ Праця коло підвищення культурного рівня жінки, розвіювання релігійного дурману, перехід з юрти в хату та медична допомога (хоч ще за надто недостатня) дали вже разючі наслідки: зменшено цю цифру майже на 1/8.

В крайньому разі — факт: цьому батькові отой незграбний теодоліт до того намулив плечі, що він невільно подумав: а що якби чортяка його тягала?

— Мабуть не витримала б.

Отже, теодоліт — неприємний для Ельріка.

Так народився Теодоліт. Та цей дикий звичай вже завмирає. Імення зараз починають брати вже пристойні: або природні, або чужі (російські).

* * *

Свіжий ранок. Кришталева повітря. За десять кроків плутається в черемусі невгамовний дзвінкий струмок. Он там, за юртою між високі верби з височини трьох метрів падає льодова прозора вода. Там встановлено цікавий прилад. Уявіть собі звичайну невеличку (цеберок на 10) діжку з обома днищами, крізь яку проходить дрючок — з боку в бік наскрізь (не через дно, а так, щоб, повертаючись навколо дрючка, різне днище могло бути то зверху, то знизу). Один край дрючка лежить у жолобі зразу ж за діжкою, а другий теж у жолобі (вальниці), але між діжкою й вальницею стирчать лопати-крила. Крім того, у бочці є чіп. Через нього вливають сметану й виймають масло. Цей прилад зветься маслоробкою.

Іван Прокопович збігав на гору по молоко і ми рушили. О 10 годині ми порівнялися з найдужчим порогом Катуні. Вірніше не порогом, а падуном, Тельдик-Пень, що його не перепливала ще жодна жива людина.

У цьому місці річка робилася вузькою, утворюючи між диким нагромадженням берегових камінюк річище всього 3 сажні завширшки замість 50 — 70 — 100.

Камінь навкруги неймовірно поколупано віками так, що доводиться перестрибувати з гори на гору. Чорний він — зовсім як чорна жужелиця. Такий і ніздрястий, гострий, міцний. Кругом цей дивний камінь і потойбічний гірський кряж такий самий.

І ось у це жахливе порепане горло Тельдик-Пень удерлася божевільна Катунь. Тільки з серцем дикої алтайської богині можна так жадібно жерти простори. Катунь із швидкістю, що її не можна помітити оком, налітала на середню скелю, а далі... Далі вже був хаос. В міріадах райдужних льодових зірок, у гromі дикого щастя навіть свідок не може відразу збагнути божевільну картину поєднання двох гігантів: Катуні і Тельдик-Пеня.

Жахлива сила... Який убогий наш словник, щоб описати з допомогою нього цю силу. Тільки холодна математика могла б дати нам ясність. Змогла б! Але покищо гине ця сила дарма. Покищо живе вона молодецькою розгульністю дикого кочовика. Покищо минає вона соціалістичне лоно електричних турбін.

Поки!.. Покищо, бо ми не маємо сумнів, що найближчої п'ятирічки зануздають цю дорогу енергію, примусять її крутити верстати, тягати клітки копалень, крутити мотори.]

Наш старий розказав нам легенду про цей падун.

— Колись, багато віків тому,— казав Іван Прокопович — жив незвичайної сили велетень—Сартакпай. Він ударом кулака міг на порох розбивати гранітні камінюки, ворочав навіть цілі скелі, багато вищі за нього. Був у цього велетня й син—теж у велетня пішов. Одного разу богу потрібно було збудувати моста через Катунь. От він і доручив цю справу обом велетням. Подумав батько і вирішив: дурниця, можна. Але полінився й наказав зробити це своєму синові. Цілу ніч працював син, буду-

Порог Тельдик-Пень на р. Катунь.

ючи міст, пересовуючи скелі, звужуючи річище Катуні. Цілу ніч простори наповнювалися грюкотом від велетенської праці. Трусилася земля.

Вже на світанку відчув молодий велетень втому. Сів відпочинути і... заснув. Зі сходом сонця прокинувся батько. Глянув, а міст неготовий, хоч уже й залишилося кілька сажнів. Розгнівався він на сина, що той не додержав терміну. Схопивши першу камінюку, він жбурнув її на сина, але промахнувся. Камінюка ж була такою великою, що, вгрузнувши в дно. річки, утворила пороги, що тепер мають назву Тельдик-Пень.

Іван Прокопович скінчив. Ми не перечили: чому перечити? Все ясне. Нерозумною справою було зупиняти річку. Силу не можна перегородити. Її треба збороти, спрямувати корисним шляхом. Отже, велетенська робота Сартакпайв була дурницею. Велетні не знали, що вони робили. Через це, зрозуміло, що

старий відразу заснув. Через це зрозуміло й те, що в молодого не вистачило запалу закінчити незрозумілу працю. Велетенство — не в силі, а в умінні „спрямувати“ силу. Цього наші дужі легендарні герої не знали. Ми ж це знаємо. І ми переможемо.

* * *

За 10—12 верстов ми повернули з півдня на схід у гори, в тайгу, назавжди попрощавшись із славетною Катунню. А вона — така холодна і така палка — гордовито попрямувала за сотні верстов на південь до найвищої гори Алтаю — до Білухи, до її льових плавунів.

Швидко мелькають краєвиди. Ось уже й немає кам'яної щілини — змінили її зелені луки. Гори відійшли далеко. Кругом ліси, кущі черемухи. Іноді зустрічаємо люде́й, що збирають черемуху (ягоди). Пізніш дізнаємося, що з черемухи — поперше висушеної, а потім перетертої на „борошно“ — роблять коржі — ласодощі алтайця.

Попереду з гущини дерев, нарешті, визирнув Еджіган. На березі бурхливої річки Кайназари в гущавині робимо на годину привал. На обід здобули наші мисливці кілька диких голубів (проте, до їхньої „дикости“ є де в кого сумнів).

Нарешті, кінець шляхам. Всі вони за Еджиганом пішли убік. Перед нами повсталала таємнича тайга — Чемальська.

Зеленою шапкою вкриті гори; і тільки вгорі прорізався зубом мудрости сірий камінь.

Поворот ліворуч і ми пірнули у величезне таєжне міжгір'я.

* * *

Вже сонце почало куняти, схилившись до свого єдиного ліжка — до заходу, а ми ще ідемо величезним таєжним яром. Власне, не ідемо, а деремося крізь гущавину черемухи, смородини, малини... Густо стоять ялини. Красунь кедр, мов палець, встромився у небо, купаючи в блакитних хмарах верховину.

Струмок перебігає безперервним падунцем з каменя на камінь, з поваленої деревини на іншу, що утворили фантастичні природні містки. Дзвенить струмок, виводячи нескінченну монотонну алтайську мелодію.

Коні повільно пересовуються, ледве помітною стежкою вище й вище. Обережно обминають стовбури, переходячи через кожні 20—30 сажень потік. Вони часто зупиняються на відпочинок.

Вечоріє. Небо затягло сірими хмарами.

Під рясним дощем, нарешті, вибираємося на простору, гірську луку. Вдалечині замаячили три юрти. Коні чули бажаний відпочинок і запашну їжу і пішли веселіше.

Зупиняємось біля першої юрти, бо дві дальші пусті і напівзруйновані.

З юрти виходить стара смуглява алтайка.

— Езендер! — вітаємо.

— Езендер — відповідає вона.

Декілька хвилин незрозумілої мови між хазяйкою юрти та провідником і вона нас запрошує до юрти.

Раді теплу й відпочинку, забравши речі, пролазимо крізь невеличку похилу хвіртку (специфічної конструкції: поворотна, але без петель) в юрту і підсовуємося ближче до вогню.

Вогонь розкладено якраз посередині юрти. Зверху стоїть залізний триніжник, а в нього всаджено великого, з аршин у діаметрі, казана.

У тайзі в кочовиків.

Юрта має вигляд конусу⁴ — 4,5 метрів заввишки і стільки ж у діаметрі. Угорі — дірка, що з неї валить дим та іскри. Юрта знадвору і зсередини — чорна: зверху чорна, бо корою такою вкрита, а внизу — від постійного диму. Сьогодні ми його наковтаємося досить — цього уславленого юртівського „свіжого“ повітря. Очі ріже до нестями, не дає змоги обдивитися.

Нарешті, ми обвикли й розгледіли, що по боках юрти стоять трое грубих дерев'яних ліжок, закиданих різним лахміттям, шкіряним чи дерев'яним посудом.

І раптом: на щоглі почеплено до сучка невеличкий з нерівними окрайцями газетний клаптик і на ньому — портрет Ільча.

На одних нарах щось завовтузилося, блиснувши двома парами чорних оченят з-під кожуха. То двоє дівчат підлітків прокинулися від нашого гомону. Мати щось каже їм і вони виходять з юрти. Скоро повернулися: одна—з цеберкою запашного молока, друга—з цеберкою найсмачнішої води.

Через провідника дізнаємося, що вони мешканці Еджігану і зараз стережуть колгоспівські отари овець та корів. В міру потреби колгосп надсилає сюди людину по молочні продукти, м'ясо, вовну.

Дізнаємося, що їхній батько і чоловік сьогодні поїхав до Еджігану на збори комосередку (як про це тут співіщають—не зрозуміло). Спалахнувши, полум'я дало змогу нам краще розглянути дівчат і несподівано ми помітили у старшої (років 17) на просторій кохті кімівський значок (!). Виявляється, мовчазна Марійка—комсомолка.

Перед нами постало на весь зріст фантастичне алтайське видовисько: таєжні хащі, святий вогонь, допотопна юрта... Чого можна сподіватися тут, як не дикунів, що нічого крім своїх злих та добрих духів не відають?

І раптом:

— ...сім'я колгоспників...

— ... таєжні комсомолки...

— ... портрет Леніна в білих полум'я.

Все це здалося за нереальне, але це був упертий факт. Марійка деяк говорила російською мовою і ми забули за решту. Вона, говорячи, трохи ніяковіла, плуталась, спускаючи очі додолу, але врешті звикла і розповіла, що:

— Наш Еджіган, комсомол 5 чоловіка: чотири дівчата і один хлопець. У весні приїхав з Чемал великий комсомолец і розказав нам про комсомол. Розказав, що треба робити молоді в аїлі. Розказав, що робить молодь другий місця. Ми став робити збори, став боротись старий звичка свій батько й мати...

— Але чому вас так мало,—запитав хтось з нас,—чи в Еджігані молоді більше немає?

— Ні, молоді багато, штук тридцять. Але в нас ще багато таких, що не хоче кинути старий порядки, не хоче боротись його. Не хоче банити шию. Він слухає, коли шаманить старий дура, п'є арачка, не йде до школи. Не йде на наш збори. Да... останні збор наш був не п'ять, а сім чоловіка—не без гордошів закінчує Марійка.

І там, сидячи в тихій таєжній юрті, кожний з нас глибоко відчув і поділяв радість перемоги цієї далекої і такої завжди близької смуглявої комсомолки.

Невеличка, але бойова комсомольська бригада, єдина на десятки верстов навкруги, поставила під свій прапор ще двох юнаків. Поставила, вирвавши з пазурів старовини.

— Цього року в нас 15 юрг пішло до колгоспу, а всього їх у Еджігані—20,—розповідає Маруся.—У баїв відібрали всю

скотину і віддали нам. Годі жебрати. Тепер спільно боремося проти баїв.

— А що ж баї? — поцікавилися ми.

Марійка зирнула на нас маленькими і трохи розсунутими черемушками очей і з кумедною серйозністю відповіла:

— Баї ду-уже лякають. Кажуть, як не залишимо колгоспу, так шаман нашле на скотину хворобу, вселятиме в неї і в нас злих духів, які закатують нас і відшлють на втіху курмесам у царство Ельріка. Але ми знаємо — вже справді серйозно додала вона — що це дурниці. Он той рік багато скотини загинуло від хвороб та ожеледиці і ніякі шамани нічого не вдіяли. Багато шамани плигали з бубонами, багато разів намагалися вигнати оцих „злих духів“ із худоби, багато кричали заклинань і ще більше забрали „подарунків“, а проте — дохла корова, дохла вівця.

— Тоді покликано лікаря з Чемалу. Він розказав, що треба робити і скотина одужала. Ми це їм завжди згадуємо.

Після цього Марійка зітхнула й додала:

— Тепер вже мало хто вірить шаманові. Наш комсомол ходить і кругом розказує про торішнє „диво“. І якщо раніш нас і слухать не хотіли, а іншим з нас довелося і „на камчі¹⁾ сісти“, так тепер... Минулося вже.

Нас зацікавило, звідки Марусі відома російська мова, але це їй не вподобалось і вона рішуче замовкла.

Зате нам пощастило спровокувати дівчину поговорити про Чемал і незабаром ми впевнилися, що це — вона! Це вона — та далека дівчина, що... втекла додому з інтернату. Це про неї нам казав чемалський учитель. Як же це ми одразу не збагнули, що це вона?

— Так значить ти, Маріє, комсомолка Еджігану, ти дезертир на фронті культурної революції? Невже ти, що так добре розповіла про своє комсомольське життя, і ти ради якогось талану втекла з фронту навчання?

Ми докоряли їй, як старіші комсомольці. Але було ясно, що й сама вона цілком визнає це, інакше б сама не розповіла про свій вчинок. Отже, нарешті вона нас запевнила, що наприкінці літа вчитися їде ввесь осередок. Зокрема вона їде аж до Улали, „щоб вже не тікати — далеко“.

* * *

Тихо в юрті. Тільки час-від-часу трісне у вогні головешка. Стара сидить на нарах, а провідник біля неї долі. Всі з напругою слухають оповідання Олександра. Він сидить коло вогню й розповідає, власне, Марійці. Марійка ж сидить по той бік вогню до неї притулилась менша сестра. Але слухають усі, навіть ми, стомлені незвичайною мандрівкою, лежимо на попонах і при-

¹⁾ Камчі — нагай, батіг.

слухаємось. Олександр розповідає про те, що робиться там, де кінчається стінка таєжних лісів—у далекій Україні, Росії, Сибіру. Розповідає, як працює комсомол, про його перемоги, боротьбу за нове, за п'ятирічку, за тисячі фабрик і заводів, про колгоспи, про вдарництво, соцзмагання.

Не все розуміють таєжні колгоспники. Не уявляє Марійка—як можна збудувати такого заводу, де буде працювати 100 Еджіганів. Їй незрозуміло, як можна збудувати будинок вищий за кедр. Зовсім незрозуміло, як можна літати, як птиця, говорити один з одним за сотні кілометрів...

Але тепер шаманські фантастичні байки здаються Марійці залишеними далеко позаду радянським будівництвом. Крім того, байки верзли шамани, а про нашу неймовірну дійсність розповідають такі комсомольці, як і вона з однаковими комсомольськими значками. Нам вона вірить.

Цю ніч, як ніколи, мабуть, юрта жила всю ніч. Багато згоріло колод, багато разів променясті іскри палахкали в зоряне небо. І тільки тоді, коли зазирнула до нас вранішня зірка, ми послули так, як треба пролетарському туристові: міцно й чуно.

* * *

Прокидаємось не дуже рано, але й не занадто пізно—саме раз. Прощаємось з привітними господарками. Востаннє обертаємось до маленьких кошлатих корівок та баранів. Рушили.

Запашна лука поступово здіймається, спираючись в далечині в паркан лісу. Обережно обходимо болото, якого помітно тільки по гостренькій травичці, що вистромила свої клинки з соковитого квітчастого килиму. Діставшись лісу, блукали не довго, шукаючи стежки, бо цей рік, кажуть, подорожували вже цим шляхом щось із півсотні людей. Гори, кручі, байраки, що їх щільно винурували ялина, кущі і бур'ян, нарешті зупиняються перед морем каменю, який пливе з довжелезного кряжу. Простягається цей кряж далеко: й праворуч, і ліворуч, і наперед здійснює хвилю аж до ммар. Наш шлях—через цю голу, сіру кам'яну хвилю. Це наш перший перевал, якого забачили ще вчора. Важкий перевал: круто. Позлазивши з коней, ми граємось камінням, збиваючи якісь дивні побудови, що невідомо, як і тримаються.

Уявіть собі камінь, ніби стовп поставлений. Поверх нього покладено ще довгу камінюку так, що центр тяжіння припадає поза опірною точкою (літера „Г“). Але щоб друга камінюка була не впала, на короткий кінець покладено ще каменючку. Отака загальна система вищезгаданих побудов. (Як же втриматись, щоб не влучити!).

Спочатку ми не звертали уваги на те, що старий не схвалює наших розваг, але врешті зрозуміли, що це початок славетних шаманських перевальних купок, що через них кожен шаманіст прохає вдачі у перевал-хана.

Хоч ми вже й повалили ці хрестики на півгори (а вони стоять кругом через кожні 10—20 кроків), але вирішили більш не займати, щоб не образити Івана Прокоповича.

Між тим Василь запитав старого — чому той і собі не кладе каменюк. Провідник трохи подумав, почухавши кудлату чорну чуприну, що до неї тільки но доторкнулася сивина, і відповів:

— Не треба сміятись, у нас усі кладуть камінь. Навіть руський мисливець — сам хреститься, а камінь кладе. Такий звичай перевал-хана. А камінь я не кладу через те, що вже клав цього року.

І додав, дивлячись на гору, ніби викликаючи на поєдинок самого перевал-хана:

— Що ж, кожного разу буду каміння класти, чи що!

Нас насмішив цей оригінальний заклик і хтось з нас запитав хоробрія:

— Хіба не образиться „хазяїн“ за таку вашу думку? Дивіться, а то як подумає, що вам просто лінь згадати про нього і попрохати вдачі та як нашле негоду.

Не треба було цього казати. Жалкували ми потім, але... було запізно.

З такими балачками ми минули низку вже справжніх куп з юрту завбільшки і нарешті — підіймання скінчилося: ми були на найвищій точці перевалу.

Незабутня картина постала перед нами. Незабутня не тільки через її величність, а й через її несподіваність. На сотні верстов навкруги в дивовижнім хаосі громадилися гори, рябі від снігу. У глибоких долинах мчали річки, що падали туди з величезних гірських білих капелюхів.

І якщо глибини були чорні та темнозелені, так гори сірили камінням, кутаючись у волохаті хмари. Здавалось, що давно колись, коли земля ще кипіла, гепнувся тут цілий місяць з глупого неба і цей неймовірний хлюпок раптом застиг.

Здивував нас сніг. Хоч ми й раніше вже писали про нього, але... писали це „заднім числом“, як кажуть. Справді, ми до цього ще не були певні в тому, що стрінемо сніг, бо ні в авторитетній літературі, ні навіть у Чемалі ми не змогли знайти рішучої відповіді: хто каже „є“, хто каже „немає“, а література... нічого не каже.

Але нам ще це не дошкуляє. Ми спокійно ідемо в трусах. Просто перед нами яр, де повно снігу. Ну, як тут не погратись? Сонце гріє, кругом так вільно, так легко дихати. Повітря чисте і запашне від сили прекрасних і незабутніх кок-чечеків та косиль-чечеків¹⁾, що нас супроводитимуть від нині аж до Тілецького.

¹⁾ Кок-чечек — „синій квіт“ — багатолистовний тюльпан з кулак завбільшки.

Косиль-чечек — „червоний квіт“ — власне жовто-гарячий, теж тюльпан, удвічі менший, нагадує жовту троянду.

І раптом — сніг між квітів і під таким пекучим сонцем.

— Один білка, другий білка і ще багато білка їхать нада — пояснює Іван Прокопович, указуючи хворостою на схід.

Рушаємо вниз. Але спускатися ще гірше ніж підійматися. Довго розглядає коняка кожну камінючку перед тим, як поставити на неї ногу.

У долині робимо зупин на обід і рушаємо далі. Ідемо тайгою. До старих якостей „шляху“ додаються ще й болота. Коні іноді грузнуть в них по живіт, безсило смикаючись уперед. Тоді і нам робиться моторошно. Коні ж хропуть і дріжать від жаху.

І тоді завжди спокійний Іван Прокопович теж ніяковіє і лається. Потім він швидко згинається, хнюпить голову і куняє, щоб у новому болоті, коли його кінь влучно спіткнеться, злякатись і знову гукнути:

— Агррррч... У-у-у, челдор язві тя.

Хмари комарів, що ми їх збудоражили, обсїдають нас з усіх боків. Немає можливости позбавитися їх, не допомагає й замотування рук талиця рушниками.

Кругом покусані ми гонимо коней вище й вище на білки. Тільки там визволення. І ось вже знову повіяло підхмарним простором. Мусимо зазначити, що ми вже давно попрощалися з трусами і... зодягнулися потепліше, хоч сонце й пече, але в повітрі не липень, а... квітень.

Смеркається. Але тут не можна залишатися на ніч: холодно, вітер, немає пасовиська коням.

Спускаємось у долину. Спочатку ми намагаємось правити, але потім сає губимо стежку і пускаємо поводи. Коняка поволі переставляє ноги, низько похиливши голову в безпросвітній темряві, ніби обнюхує кожний крок.

Ми дивуємось з цих маленьких конячок з інстинктом мисливської собаки.

Нарешті й другий перевал позаду.

* * *

Ось і пристанище. Височенний пухкий кедр, мов дикий орел, чорним наметом могутніх крил приховав клаптик рівноти. Долі лежало чимало хворосту й м'яких кедрових голок. Під деревиною розчищено до землі і коріння оголено, щоб видно, де не можна розкладати багаття.

Крізь чорну живу покрівлю не тільки не просвічували зорі, а навіть не протікала дощова вода. Через це ми й не ставили свого намета, а застелили ним землю.

Швидко заюкали дві сокири. Незабаром в певному місці запалало й затріщало вогнище, обливши кривавим сяйвом, згуртовані тасжні істукани.

— Хлопці, вечеря поспіла! — гукає Володимир, протираючи від диму очі.

Звичайно, тут не минулося без „шпильок“. Сергій, той одразу й запитав:

— Мабуть знову бурди наварив? Не трапилось чого „ненароком“?

Треба зазначити, що з Володимиром таки частенько траплялося, щонебудь „ненароком“:

— „Ненароком“ сів на хлібину.

— „Ненароком“ вступив у казанок.

— „Ненароком“ став старому на живіт.

— „Ненароком“ заварив чай махоркою.

— „Ненароком“ упав у річку і т. д.

Проте, все було гаразд на цей раз: соли не насипано в чайник... Щоправда не було її в юшці, куди... „ненароком“ потрапило „трохи“ чаю, та це не варте й балачок.

Повечеряли добре й полягали спати на попони. Іван Прокопович задоволено зазначив, бухкаючи себе долонею по животі, від чого аж луна йшла:

— О! Якші еся. Толсто!

І трохи згодом, підкинувши великий оберемок хмизу у вогонь, додав, сміючись:

— Тепер аю боіться нас... Великий вогонь проганяє його... Ай, вогонь, який великий!

Коли ж старий впіймав свого коня, що якимось розпутався, так зовсім зрадів від удачі і вже ці слова, путаючи коня, тихо проспівав нескінченною тюркською мелодією:

— А-а-ай вогонь якші.

Ай — якші

Якші вогонь...

Ми ще не спали. Володимирові сон не йшов і він попрохав:

— Батьку, а розкажіть нам про свою молодість... Адже ви не вперше тут...

— Хто — я вперше? — образився старий. — О, ні, я тут багато разів був.

— Великий ¹⁾ тайга. Багато звіру в ній... Білка, марал, соболь, куниця, горностай, аю і багато інших звір та птиць. Добре полювати тут. Коли сонце починає кидати довгу тінь від кедра, збираються мисливці по одному, по двоє або по троє, беруть рушниці, порох, кулі, сіль та пастки, далі беруть талкан, чай, курут та сушеного махану і йдуть сюди. Добре тут, коли є собаки... Кінь? Під снігом трави багато!

— Вибирав я собі таке місце, як оце: кругом щоб гори від вітру, щоб лісу багато, щоб видно кругом було все. Потім я під кедром викопував яму завглибшки з півметра, завширшки з два і завдовжки з три. Після цього забивав з одного краю дрючок, що зверху в нього вилка від гілок. На вилку кладу ще один дрючок, що його другий кінець лежатиме долі.

¹⁾ В алтайській мові немає чоловічого й жіночого роду. Через це алтайці завжди в цьому збиваються.

— Це — кістяк куріня. Тепер тільки накладай з боків багато, багато гілля і курінь готовий. Затишно, тепло.

— Що? пічка? двері? Є пічка, є двері. А як же!

— Оцей трикутник, де вбито стовб з вилкою, і є двері, через них іде тепло до куріня від „пічки“, як ви називаєте багаття. Багаття завжди горить перед дверима. Вночі? Чого ж воно згасне, як увесь час підкидаєш. Поки снігу немає — холоднувато. А як білий сніг вкриє білка, кедр, річку, тоді в курінь тепло, як у кожух.

— Такий день мисливцеві — велике свято. А от як немає та й немає снігу — замерзнеш. А як сніг випадає раніш, ніж ти встигнеш до свого місця — замерзнеш. Але найгірше, коли сніг застигає мисливця на білка. Що робити? Збивсь зі шляху, провалився у безодню, розбився, замерз. Тут вже неодмінно загинув. Он гляньте на оті кам'яні щелепи. Хіба можна отам іти снігом? Ні, бо одразу зірвешся і летітимеш, як куля половину, а то й цілий кілометр укупі з грудками.

— Да, давно полював. Щось тридцять років ходив тайга. Хар-р-рашо. Кругом біле, тихо. Тільки кедр знизу чорно-зелений... А на снігу сліди. Он бігла чимуранка... Отут плигав бурндук, білка — це дрібнота: 1 — 1,5 карбованці та й то, коли дробинка скочила в око. За нею не треба ходити — сама біжить до твоєї кедр. Хіба сніг поганий, так вб'єш 10 — 15 за день: багато її тут. Раз розсердивсь — 70 штук стрелив.

— А тут лисичка плуває слід на заячих вибриках. Ой, хитре ж яке! І раптом — марал. Кидай всі інші сліди, мов їх і немає. Іди ними тихо, як дика кішка, і швидко, як вітер: куди марал — туди й ти. Бо марал — це багато смачної їжі, бо марал — це теплі чоботи, бо марал — це найголовніше, це 300 — 500 крб. від будь-якого монгольца за гілчасті м'які роги, що важать 25 — 35 кілограмів з цілющим соком всередині.

— Що? Не знаю. Кажуть, що він потрібний тим баям, що мають гареми... Потім кажуть лікують трахому та чахотку... Але це таємниця монгольська.

— О, марал! З один марал можна вже пісня співати. Один марал — три соболі, чотири сотні білок, п'ять десятків чимуранка. Ось чого варті дванадцять гілок маралового рогу.

! Іван Прокопович трохи помовчав, повертаючись спиною до вогню, і раптом, щось згадавши чудне, стиха, якимось тоненько захікав.

— Серьго! Га? Не спиш? Боїшся аю? Га? Аю дурний. Ой, дурний! Хі-хі. Прокинувся раз уночі... Думаю, дай підкину дров, бо щось погасло, через двері вогню не бачу, дощ мабуть залив (тепла осінь була ще). Став виходити — немає двері. Мацаю, замість дірки — щось волохате, м'яке... Хі-хі. Потім це м'яке лізе, лізе у курінь. Хі-хі. Аж тоді я зрозумів, чого вогню не видно. То аю його заставив собою. Я тоді як крикну: „Пішов звідси! Геть! Чу-чу, аю! А він до мене... Тоді я взяв оцей дерев'яний

миска (І. П. ніколи значить з нею не розлучався...) насипав порох та як запалю! Аю я-ак утече! Ой, збив аю мій дрючок та й звалив курінь. Добре, що багаття справді погасло, а то згорів би був. Хі-хі.

— От дурний аю. Ранком дивився сліди, плигав як заєць... хі-хі.

— Да, дурак, а знав чого прийшов... Другого дня пішов полювати. Дурно проходив увесь день, бо снігу ще не було. Убив одного зайця аж увечері. Прийшов додому. Глянув, а з мій курінь щось гілки сипляться, усередині щось тріщить, гарчить... Я туди. Дивлюсь, а аю знову там... Всунув ото морду у луб'янку з медом — половину з'їв, а до дна не дістане й сердиться... Хі-хі...

Що тут робити? Стріляти? Так він до мене незручно повернувся... Я почав кричати:

— Гарр-ча-ча! Чу-чу! гаррай!

Тоді він повернувся і посунув на мене. Я стрельнув, але він знову поліз на мене. І тут я розсердився, проте стріляти було пізно, а бити кіндалом не можна було, бо він ішов на всіх чотирьох... А кругляка ¹⁾ у мене не було... Я тоді вхопив зайця та кинув у морду аю. Він як зареве. Почав шматувати, та й став на дві ноги. Тут я його і зацідив... Але заєць не кругляка. Отже, в останню мить він мене теж шкрябонув за руку... завтра покажу.

Старий знову заворочався біля вогню. Підкинув туди ще оберемок дров і зітхнув, умошуючись.

— Ай-ай, Серьго! Харрашо, тайга! Приїжджай полювати.

І, трохи подумавши, вирішив, що це справжня ідея і вже серйозно і впевнено заговорив:

— Серьго, привозь нарізну гвинтівку! Приїзди восени, поїдемо вдвох сюди. Багато звір стріляй будеш. Добре житимемо тайга. Приїдь на зиму. Га? Не спиш, Серьго?

Сергій не спав.

* * *

Тільки сповзе з гострих білків останній сніг, ранньою весною, коли вже можна намацати торішню стежку, їде мисливець додому, везе багату здобич.

У найближчому аймаці, аїлі мисливець міняє дороге хутро на нові рушниці, порох, мануфактуру, пресований чай, тютюн. Багатий Алтай на хутра: чотири мільйони золотих карбованців²⁾, машини, верстати дає Париж, Лондон, Берлін, Нью-Йорк.

Але це не все. Багато не всі можливості використано. Багато місць, де зовсім не буває мисливець, багато місць, де звіра винищують хижо. Важко привчити анархічного мисливця до правильного полювання.

¹⁾ Дерев'яна куля з голову завбільшки, що в неї понабивано цвяхів. Коли її кинеш ведмедеві, він її хапає, колеться, сердиться, знову мене лапами і підіймається на задні лапи. У цей момент його колять.

²⁾ Число 1931 р. — за 1930 рік.

Але радвлда поставила це питання на належну височінь. Зараз ми під'їздимо до межі, після якої починається величезний шматок тайги, де полювати заборонено на протязі цілого року.

Це заповідник. Мета заповідника — зберегти коштовні породи звіра, а головне гірського красуння рожево-жовтого, благородного оленя, що його місцева назва — марал.

Раніш маралом були набіті ліси, але тепер його надто мало.

Центр алтайської тайги — це одне з найбагатших місць на землі, де збереглася ця прекрасна порода полохливого звіра. Отже, його оголошено недоторканим і за убій марала жорстоко карають. Тут у заповідникові провадять плянову науково-дослідну роботу з звіром на волі. Знищується головний ворог — ведмідь, на якого полювати дозволено (навіть за премію) цілий рік.

— І от ми під'їжджаємо. Наш провідник помітно починає турбуватися. Раптом він зупиняється і заявляє, що... він боїться далі їхати, бо у нас берданка, а її можуть відібрати, а його оштрафувати. Ми старого заспокоюємо, мовляв, у нас усе в порядку з документами. Але Іван Прокопович не вгаває, наводячи приклади, коли у туристів відбирали зброю, хоч вони й не стріляли: „...Не можна тут переїздити зі зброєю: знайдуть денегубь пір'їну або шерстку і все відберуть та ще й добре, як не заарештують“.

Нарешті ми погодилися з тим, що Іван Прокопович поведе нас поза сторожовими будками „одному йому“ відомою стежкою. Хоча це й було зайве.

Підіймасмося круто вгору галькою. Згори відкривається чудовий краєвид: величезну просторінь, що лежить між двох снігових кряжів, поламано на величезні шматки чорного кедру й зелених луків. Це — один край заповіднику. Так. Тут справді є де розгулятися. Небезпечно тут буги з „голими руками“. Та й не з „голими“ треба глядіти „в обоє“, бо може за отією каменючкою припишкля дика кішка, може між гіллям отієї кедрини сидить рис, може слідом плентається цікавий дурень — аю. А може й кабан скалить зуб з болота.

Проте, це тільки боягузство. Ніякий звір людину не займає перший. Аю такий же нестрашний, як і гордовитий марал, що їх не мало купається в отій зелені просторих луків.

Скеля, на якій ми стоїмо, має вигляд кратеру. Один бік його вивалився, а всередині збереглося чимало блакитного снігу. З'їздимо униз і потічком, що зі своєюрідною таємною говіркою витікав з кратеру, крутимось у глибоку щілину, зверху зарослу кущами й деревами. Щось довго ми плигаємо з каменю на камінь і нарешті потічок приводить нас до невеличкої річки, що мчить з сусідньої гори праворуч.

Переходимо річку, бо ліворуч перетяв шлях великий, порослий мохом бом і знову через десять кроків переходимо її, бо знову бом. Кроків через 20 коні починають надто глибоко грузнути в болоті і ми знову переходимо річку. Нарешті болото захоплює обидва береги і річка пірнає у кучерявий верболіз.

Щось із чверть кілометра бредемо просто річкою. Нарешті ми встряємо в таке болото, з якого, здається, немає виходу. Коні рвучко смикають, лякаються, не слухають вуздечки і ще гірше вгрузають. Кругом гори, а над головою аж темно від лісу... Як ніколи хочеться, щоб було видно, хоч... хоч на 20 кроків уперед!

Падун у тайзі.

Провідник щось пригадує, а його конячка аж до шкіряних лантухів угруза. Згадав!.. Іван Прокопович пропонує нам дивитися, і робити те, що й він. Немилосердно б'є старий сердешну скотиняку, описуючи кущами дивовижну петлю. Нарешті він знову повернувся на старе місце і запропонував зробити те ж саме кожному з нас.

Так ми за чергою всі лізли в цю петлю, щоб через десять кроків знову повторити таку ж саму.

Покрутившись отак щось із дві години, ми, врешті, вискочили на твердий ґрунт. Вільно зітхнувши, ми тепер тільки вчули, що з болота дуже тхне вогкою гниллю, гіркосолюдким верболозом і кедровою смолою.

Але... Де Шурка?

Немає...

Справді, нас було тільки четверо: Шурка на своїй дохляці застряв десь...

— Шур-ра-а!

(Мовчанка).

— Шшурр-раа-аа! Та чо-го ж ти, чорте, мовчиш?!

(Мовчанка, тільки глуха луна).

Забувши втому, починаємо вигадувати, як допомогти. Не станемо описувати, як двом з нас довелося знову пірнати в болото. Після довгого неприємного, як бездіяльність, чекання, ми почули

нарешті тріськотняву і чвіркання. Їхали трое. Володимир лаявся:
— Чортів курмес... Лежить трекляга й бур'ян жує... А цей — люльку кує.

— Бач вибрав час, оце він так кинув палити...

— Я ж казав, що Шурка просто спить — байдуже нагадав свою здогадку Сергій.

— Кулик кулика із-за болота вздрить — багатозначно піддів Володимир.

* * *

Знову перевал. Велетенським килимом розкинулась чудова різнобарвна алтайська рослинність: чітко межують сині клаптики тюльпанів, жовтогарячі плями альпійської троянди з білоблакитними снігами. Поодинокі хитаються ніжні маківки, а он просто з землі стирчить один чудовий строкатий кві́т гранчастою чаркою.

Ліс відступив далеко. Килим уривається і починається сірий від сухого пружного й кучерявого бур'янцю степ.

— Дивись добре, рушниця щоб попереду, тут куріпки є — пошепки сповістив провідник. І раптом просто з-під ніг коня вилетіла матка.

Не встиг Володимир зняти з плеч берданку, як в повітрі закурлювало з усіх боків. Володимир стрельнув, не злязачи з коня. Коні від несподіванки перелякались і почали гарцювати. Але ми за них забули, позіскакували долі і почали ганятися за підбитою птицею. Тільки й чулось:

— Попав! Он там впала!

— Промазав! Отуди полетіла!

Раптом помітили курчат.

— Держи, лови!..

Словом почалося те, що зветься „мисливською гарячкою“. Подробиці, гадаємо, не цікавлять читача. Чи ми настріляли птиці з рушниці, чи може „холодними“ засобами, що недалеко від істини, але факт: через півгодини ми гордо ідемо з прив'язаними до сидел трьома курчатами та однією старою куріпкою,

Раді ми ще й з того, що зарані уявляємо задоволеного Івана Прокоповича, який після смачного обіду гладитиме свого живота, зазначаючи:

— Якші елся. Толсто!

А зараз він не стримує усмішки і по-батьківському бубонить:

— Нащо спішиш. Треба з кінь встать. Кінь мала-мала лякавсь...

* * *

Тихо. Навкруги, дрімаючи, стоять величезні кедрі. Високо в густій глиці висять торішні шишки. Збиваємо декілька, але вони порожні: давно вже похазяїнували тут птиці—кедроїди та білка. Але ж яка сила тут кедру! І все це гине марно. Самі околиці таєжні дають Алтаю мільйон лантухів горіху. Околиці!.. Що вони

важать, якщо порівняти їх з усією кедровою територією? Незначний клаптик. Так і гинуть рясні врожаї, які могли б дати чудову олію й інші корисні продукти. Немає покищо сюди шляхів. покищо тут влада звіру та птиці.

Між іншим про птицю. Чудна вона. Величиною та чорним кольором нагадує галку. Кричить пронизливим криком, що його важко визначити: щось середнє між репетуванням дитини та дорічанням пилки об залізо. Їсть вона тільки делікатес — кедровий горіх, а сама має дуже неприємний і смак і дух, подібний до падла.

Мисливці кедроїда, що ми його прозвали „охоронником“ (потім пояснимо), ненавидять, але... поважають і ніколи не вбивають. За що ненавидять — скажемо далі, а от чому не вбивають? Тут треба дивуватися прозорливості алтайця. Іван Прокопович просто заявив:

— Не буде кедроїда, не буде й кедра.

І він мав рацію.

Справа в тому, що кедровий горіх, коли його не вилущено, сам не проростає. Ролю вилущувачів і відіграють птиці. Треба зазначити, що вони надто ненажерливі і кожна з них на зиму робить низку сховищ у дуплах, між коріннів. Прилітаючи взимку до сховища, щоб попоїсти, вона після себе залишає купу шкаралупок і між ними декілька вилущених зерен, що й проростають повесні. Так нині пояснюють спеціалісти поширення кедрового лісу. Але, значить, мисливці це давно знали. Ось через що вони й поважають цю птицю, хоч вона часто мисливцеві робить перешкоди.

Кедроїди, забачивши людину, не тікають від неї, а навпаки, через те, що їх людина не займає, вони зробились нахабними і женуть за нею слідом.

Це галасування є сигнал кожному звіру про те, що треба забиратись геть. Так траплялось і з нами. Коли нас помічали оці звірячі „охоронники“, так полювання без сумніву відкладали: будь певен, жодного звірка на твоєму шляху немає.

Перші рази ми стріляли на них, хоч і лявся старий, але скоро переконалися, що після кожного вибуху, прилітали нові зграї і, ганяючи слідом, увесь день наповнювали мовчазні простори неприємним репетуванням.

Почалося так. Ми побачили білку. Знову розпочалося „гарячка“. Той кричить одне, той радить друге. Врешті Сергій не витримував і бабахнув у... блакить. Білка скочила на самісінький вершок величезного засохлого кедра із цікавістю дивилася з-за сучка на подорожніх.

Другий постріл скинув білку з гілки і вона, покрутившись у повітрі, шубовснула в бур'ян. Це був величенький самець з чорною сріблястою спиною.

Тут ми вирішили полювати. Але раптом розляглося голосне: „Крраа-е-iii“.

Ми були не звернули на це уваги, але старий махнув рукою і сказав:

— Пізно... Не буде діла.

Ми не погоджувалися, гадаючи, що це чергове “знамення”, але потім зрозуміли в чому справа. Іван Прокопович пояснив нам уже зазначені властивості цієї птиці і розповів таку свою пригороду:

— Одного разу поїхав я полювати в тайгу і обрав собі добру долину — ліс навкруги, гущавина. Тільки тут, думаю, й звір. А сам і не туди, що тут кругом сховища. Здогадався пізно, коли вже змінити місце не можна було — сніг упав глибокий.

— Страждав усю зиму, голодував, мов собака. Тільки ото з куреня вийду — і вони тут. Літають кругом, галасують. Куди я — туди й вони. Лякається звір, здалека почуваючи небезпеку. Важка зима була. Що я не робив! Доводилося виходити на полювання вночі, вибирати зручне місце й мерзнути, чекаючи ранку. Але світанком кедроїд знову мене знаходив: починав кричати, розганяти звіра. Як я дочекався весни і сам не знаю. Поїв все, що брав з дому. Довелося різати коня, відшукувати горіхи у сховищах, бо крім білки нічого не вбив. А повесні довелося і кедроїда покуштувати... Ну й гидота!..

* * *

Зупиняємося біля чудового променистого озера, спокійного, мов дзеркало, і зеленого, як мала хіт. Зачаровані ми розглядаємо це дивне озеро, площа якого найбільш 1 квадратний кілометр. В ньому відбиваються дивовижні дерева і ота залишена позаду дзюбаста гора з сніговими плямами. Незрозуміло: чому воно таке чудово зелене! Може дно поросло? Ні: звичайнісінький пісочок. Виймаємо на мілкому — звичайний сіренький. А як кинеш у кристалу рідину, розсіплеться малахітовим зернятком.

Василь, вмощуючися з фотоапаратом біля озера, несподівано помітив у воді папірця. На ньому олівцем зазначено:

„Прошу перев'язати в друге місце коня, бо здохне: аркан короткий. Провідник Абдул“.

Іван Прокопович дуже зрадів, бо його усно ще в Чемалі Абдул прочав за свого кривого коня, залишеного тут.

Смачно пообідавши під величезною шапкою трьох схилених кедрів, рушили. Раптом припустив дощ. Видно було, що його не пересидиш. Отже ми й рушили далі.

Відразу крутий узвіз. Великий шар хворосту під ногами і коні йдуть мов пружиною. Потім попадаються окремі повалені дерева і нарешті ми виходимо у величезний ліс. Великі простори голісенькі винищили пожежа. І зараз де-не-де стирчать окремі голі від кори мерці — велетні. Йти неймовірно важко. Дерева, попадавши нахрест, утворили безперервну пастку для конячих ніг. Але коні звичні, повільно пересуваються через деревини, знаходячи найменш грубі кінці. Дивуємось, як вони не зламують ніг.

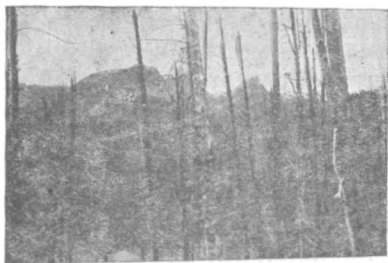
Отут мабуть і оступилася Абдулова коняка, що ми її перев'язували на друге місце. Ми вже не раз бачили такі мертві ліси, винищені вогнем або паразитом. Кедровий паразит діє не гірш за вогонь. Спочатку на деревині з'являється гілка іншого кольору. Потім вся деревина стає замість чорно-зеленої якоюсь ніжно-блакитною, зеленуватою. Та ж кора, ті ж голки, але це вже паразит, що підробив свою форму.

Раптом вся машкара падає, залишаючи голий стовбур, сірий, потрісканий, що мов у розпачі випростав у простори довгі руки-гілки.

Це вже мрець.

* * *

Вже третій день ми бачимо попереду величезну гору, на вершині якої червоніє смуга. Це перевал Червоний, або Червона Галька, або просто перевал через кряж Ёсть-Карасу, що проходить через вершину Ёсть-Карасу-Хана (кряж Суханський). Це був найвищий перевал понад 4.000 метрів.

Мертвий ліс.

З півдня деремось дрібною гострою галькою. Каменючки сунуть з-під ніг і котяться далеко-далеко вниз, збиваючи інші, наповнюючи неосяжні простори грюкотом кам'яного падуна

Ідемо ми, ведучи коней, правим крилом велетенської кам'яної річки, над дном якої ворухиться біла хмарка. Круто. Часто тримаємось за камені руками, щоб самим не зсунутись. Мокро, холод пронизує. З-під великого каменя дзюрчить вода. Де-не-де приростився мох. Тут більш нічого не росте.

Наближаємось до хмар(!). Аж не йметься віри: ось уже вони, рукою подати... Ось уже полоще в лице хмара мрякою. Пірнули. Тут уже немає дощу: просто в повітрі висить якась нудна мокрота, що залазить у тіло не знати звідки, чи зверху, чи знизу. Високо. Дихаємо глибоко — і важко і легко водночас. Близько тримаємось один до одного, щоб не заблудити в хмарі. Згук не йде далеко... Яюсь глухо.

Іван Прокопович не витримав. Він злазить з коня і кладе на купи камені.

— Образився перевал-хан... Полінився покласти йому камені, от і наслав дощ.—Каже похмуро він і знову бере знизу каменюку і несе її до купи, чіпляючи її там яюсь чудернацько. Так він робить по п'ять разів біля кожної купи за кожного з нас, а разом 25 разів.

Спочатку ми сміялися, а потім, коли побачили, що від цього старому прикро, стало не до сміху.

— Це останній перевал, де є перевал-хани,—каже провідник,— далі вже за ЕСТЬ-Карасу бурханівські перевали. Ще не пізно виправити гріх...

І він знову і знову злазить з коня. Так ми брали нову перепону.

Раптом повиднішало і пелена мряки посунула вниз. Ось уже вона знову хмара, але внизу, під ногами! Обережно деремося далі, вище й вище, неначе на нетривкий острів, звідки страшно посунутися. Спочатку пірнеш у хмару, а потім летітимеш невідоме, в безодню. Нарешті ми досягли найвищої точки. Справді „точки“, бо це був гостряк велетенської піраміди, що її

Тайга Тілецька. В далечині кряж ЕСТЬ - Карасу.

західня кам'яна грань попливла кам'яною річкою, а східня увірвалася круто в озеро(!).

Такого краєвиду, як з маківки ЕСТЬ-Красу, ніде ми ще не бачили.

Гранчастим пасмом Сухамський перерізав Алтай на східній і західній. Він розділив води алтайські, тілецько-бійські та катунські.

Навкруги громадилися, мов на долоні, рябі від великих та малих плям снігу гори. Бавовняними ведмедиками перевалювалися ними хмари, глибоко під нами виблискуючи під сонцем.

А он далеко на півдні виграває на сонці гранчастий білий велетень.

— Білуха—каже провідник.

— Як!—разом скрикуємо ми.—Та до неї ж 300 верстов!

— Білуха, гора така — самий сніг: дуу-же високий,—пояснив старий і відразу сердиться.—Старий я брехати... Я знаю, що

кажу. Не хмари то, а Білуха! Он завтра ви її знову побачите з отого он перевалу—тоненько вигукнув Іван Прокопович, указуючи на схід хворостиною.

Білуха! 300 верстов! Невже це правда? Проте й справді не рухаються гострі форми. Тіньові, сині, напівтіньові—білі, а соняшні променясті грані гори рельєфно межують між себе простими ребрами. А за 1.000 метрів унизу чорніє земля.

Картина незабутня.

Спускаємось низкою—один за одним—по гострому, мов пилка реброві. Круто праворуч гора обривається в таєжну долину, а ліворуч кратер, на дні якого синіє кругле гірське озеро. А яке синє! Мов там розчинено англійську блакить. Навіть сніг, що краєм пірнув у воду, теж чудово синій.

Хоча небо й сіре, холодно і знову льодовий дощ і пронизливий вітер—зуб із зубом не зведеш—та не можна не помітити всього цього.

З озера витікає бурхливий потік—річка Сааскаад.

Нарешті ми потрапляємо в неї і бредемо вниз. Річка виводить нас у широку долину Єсть-Карасу-Хана, що проросла жорсткими, як дріт, кущами.

Сааскаад розбігається між ними безліччю рукавів, вирізує глибокі кам'яні рівчаки і біжить, шумить...

Довго блукаємо ми цими природніми ариками. Коні спотикаються і йдуть низько аж до води понуривши важкі голови, великими і рівноважними очима розглядаючи кожний камінець, на який ступатиме нога. Несподівано зупиняється провідник.

— Не сюди їхати...Повертайте назад. Там зверніть праворуч.

Назад то й назад. Проїхали. Але через п'ять хвилин старий знову повертає назад і ліворуч. Нарешті ми втрачаємо лічбу поворотам, бо їх робимо по декілька на хвилину. Вже не тримаємось рівчаків, не шкодуємо скотини, ганяючи її гострими каміннями і колючими кущами. Іван Прокопович хвилюється. Он праворуч стежка...

— Он ліворуч, бачите, стежка... Треба туди їхати.

— Туди не треба їхати, коням важко—бурмоче й плутає він. Та вже й самі ми бачимо, що тут нам нічого їздити.

— А ви, діду,—запропонував Олександр.—не ганяйте коняки... Станьте та подумайте трохи.

Проте, цього не пощастило зробити старому. І так блукали ми щось з три години, поки вже й смеркатися почало. Потім уже якось самі коні знайшли вилаз з цих лабетів. Ми не дістались доброї ночівки, а зупинились біля якогось болота, під кедром, де недалеко від нього стоїть курінь невідлого мисливця.

Так скінчився шостий день таєжний.

* * *

Досі в читача складалась уява про нашого провідника, як про завзятого шаманіста—старого, хитрого з старовинною люль-

ую в руках. Може й не так, але така думка може бути. Через це мусимо прохати вибачення: така уява зовсім невірна. По-перше, Іван Прокопович зовсім не палить тютюну зроду. По-друге, він не шаманіст майже з дитинства. Більше того, Іван Прокопович... справжній християнин(!?). Він, наприклад, перед їжею і після неї урочисто хреститься. Не можна сказати, щоб він був дуже некультурний. Ні. Він, наприклад, щоранку вмивається, перед їжею мие руки і ніколи не їсть із спільного казанка. Для цього в нього є старовинна дерев'яна миска, в яку він бере собі кашу чи борщ.

Звичайно, читач зараз же запідозрить тут якусь „неув'язку“. При чому ж тут тоді всякі духи, камені на перевалах та інші вибрики, що ви ними обрядили старого?—запитаєте ви.

Так от, ми, зрозуміло, давно вже знали, що Іван Прокопович християнин. Отже й ми не раз закидали старого запитаннями: як же це так і бог і христос і раптом духи, курмеси. На це старий давав таке тлумачення:

— Я вірю в бога, але бог нікому не казав, що немає курмеси. У вас є чорти, домовики, а в нас вони зветься духами.

І додав, щоб остаточно нас переконати:

— Руські, що живуть на Алтаї, теж кладуть каміння на перевалах.

Словом: „богу молися, а чорта не гніви“—як каже старе так само релігійне українське прислів'я.

Один по одному залишаються позаду перевали. Невеликі між ними віддали. На пряму—всього 20-25 кілометрів. А почни до нього кривуляти горами, річками, болотами та лісами—так і прокривуляєш цілий день.

Попереду останній невеличкий перевал і далі непомітний схід на велетня—Ачілман, що з-під хмар увірвався стіною в Чулишманівську долину, і спуск до Тілецького.

Нам уже тяжко тут. Уже зайвими здаються дальші таєжні перепони, швидше б кінець! Але останній перевал готує для нас невеличкий „сюрприз“.

Збираємося ми на гору кіньми—нічого важкого. На горі ж Іван Прокопович злазить з коня і починає підтягувати для чогось сідло, пильно розглядаючи околиці.

— Встигнемо ще відпочинути—незадоволено кидає до старого Олександр.

Провідник поганяє далі і...знову зупиняється, ніби між іншим оглядаючи околиці.

— Хай відпочине кінь,—заявляє він.

„Відпочивши“ рушили далі.

Попереду з-за скелі вискочив табунець—коней з десяток. Людей коло них не було. Коні мчали галопом, розпатлавши вітром дикі гриви, зігнувши міцні шиї.

Табун наскочив на нас. Дикі коні почали Іржати, плигати, кидати задки. Наші шкапеняки злякались булз кинулись

урозтіч. Ніякі слова не могли відбити цього нежданого нападу бо ця бісова скотина не розуміє жодного нашого слова.

Коні брикались, намагаючись кусати наших за морду або за хвоста, перетинаючи шлях. Нарешті Володимир вистрелив над вухом у дикого жеребця і... тільки курява знялася.

— Звідки цей чортів табун? — спитав незадоволено Василь.

— Хіба це табун—образився провідник і зупинився.—Табун так то—100-500-800 коней. Та в цих місцях уже немає таких. Під час революції багато знищено. Було, партизанів штук 20-50, а треба битися з цілим полком. Що робити? Так от захоплять такий табуняку та як налякають—і мчать. Налетять на частину, а ті в паніку. Хіба відразу розбереш, що коні без вершників. Отут вся півсотня і робить всю справу. Звичайно, супротивник нарешті здогадувався і наставляв кулемета, та на його долю залишались тільки перелякані коні. Багато їх загинуло тоді, але що ж робити—треба було.

Проїхавши трохи, Володимир пригадав, як до нього підлізло скажене лоша і він його оперішив.

— Неправильно—зауважив старий.

— Що неправильно?—не зрозумів Володимир.

— Кажу лоша неправильно.

— Як це воно лоша неправильно?—не зрозуміли вже всі ми.

Провідник знову зупинився і почав розповідати, що перебування лошака між старими кіньми неправильно. Раніше, каже, лошат збирали до купи, приставляючи до них старого жеребця—вчителя і той уже глядів за ними: водив на добре пасовисько, до водопою, не давав розбігатись, не підтускав людей та чужих коней тощо.

Проте, все це розповідалось для того, щоб зайвий раз зупинитися і Василь просто запитав:

— Що, заблудили?

Іван Прокопович покрутився в сідлі і заявив:

— Туди (напря́м хворостини) можна їхати... Туди (проти́лежний напря́м) можна їхати. А от куди їхати?—І раптом вигукнув.

— Я...мала мала шибко маху дав...повертай обратно...Згадав!...

А через півсотні кроків, знову зупинка. Провідник міркував:

— Туди їхала—туди їхала... Хотіла звірчаний стежка—пішла конячий стежка... На горах хмари... Не бачу верхів, не пригадаю.

(А на горах, як на зло, жодної хмаринки).

— Розкажіть — запропонував Василь — куди тепер думаете йти.

— Так, оцією горою... Потім униз. Там річка і ота гора. Так. Василь глянув на мапу й компас.

— Неправильно, це якраз на захід, а нам на схід.

Проте, пішли за провідником. Пройшовши трохи, ми вскочили в гірське „сухе“ болото.

„Сухе“ болото—чи знаєте що це таке? Ми, наприклад, не чули такого раніше. Тут росте рясний мох. Засипає його піском,

нам'яною пилюкою. Зверху знову росте пуховий шар. Сохне, сідає на нього пил — і так віками.

Для коней це не менш страшне болото, ніж звичайне мокре. Ноги грузнуть, збиваються об гострі каменюки, що „плавають“ у болоті. Іти надзвичайно важко.

Поблукавши деякий час, ми впевнилися, що виходу немає. Десятки разів ми міняли напрями, кружляючи майже на одному місці. Коні стомилися, ми зовсім утратили орієнтацію.

Нарешті ми заплутались у густому лісі і здавалося, що вже доведеться ночувати тут. Василь обізвався знову.

— Я не розумію, що за недовір'я до мапи та компасу. Володя, ану дай свого компаса. Ну от: ясно, що йдемо на захід, до Чемалу

...І туди правильно, і сюди правильно... Куди ж їхати?

Якби це хоч на північ... Та й то: оцей крючок ми вже зробили. Коротше — я йду отак.

Це „отак“ — сказати просто, але що тебе чекає на твоєму „простому“ шляху „отак“? Болота, провалля, річки. (Так воно справді й було). Та що робити? І ми пішли за мапою, а провідник поплентався ззаду, прикидуючи, як оце воно сталось.

І знову ми пірнули в „сухе“ болото. А потім... і в „мокре“. Покалічені коні тільки мохом підтримували себе. Олександра ж коняка нарешті втратила сором і вирішила... стати. Сам же Олександр заявив: „шукайте, біс з вами. Я далі не піду. Знайдете — покличете“...

Це сталось вже, коли звечоріло. Раптом болото скінчилось і ми потрапили на стежку, що йшла понад річкою у кедрове міжгір'я. Провідник несподівано почав кричати:

— Ага, Василю! Ага, якші мапа! Якші, компас якші. Правильна мапа — оце ж вона річка, а ото гора. Правильно... Клич Шурка, зараз тут кедр... Якші, стой!

— Згадав. Прра...

Старий не добалакав, бо в цей мент йому в рот скочила добра жменя комарів і закінчив він свою палку промову не виразним:

— Кум-кмрр...

Та смачною лайкою, що в ній змішувались і російські „молитви“ і „чебдор“ і „язві-тя“ і навіть специфічне сибірське „однако“ (в розумінні — „може“, „можливо“, „мабуть“). Таким сердитим і водночас веселим ми ніколи не бачили нашого старого.

* * *

Передостанній обід наш у тайзі відзначено величезним, мов той індик, глушцем, а також трьома білками, що їх видумав у їжу власно наш старий.

Ми щоправда і раніш мали глушців, але то були молоді й малі, як середня курка, а це був справжній орел, страшний своїм крючкуватим дзьобом та круглими червоними очима. Наша берданка вперше пересилила густе пір'я (стріляли зблизька, ззаду).

Але передостанній ранок був надто тяжкий для мисливського серця. Ви увявіть собі таке становище: ночуємо ми в чудовій перетятій долині, між кедрами, що кущами здіймається кругом. Якби не дощ, так у такому чудовому місці не гріх було б зупинитися на довше. Але ж „якби“! Крім того, продуктів у нас лишилося обмаль.

І от ранок. Раптом ми помічаємо сліди марала. Ми починаємо шукати, але... тут не треба й придивлятися: усю долину засипано марал'ячим послідом. Більш того, ми лише за 100 кроків від намету знаходимо зовсім свіжий слід, зроблений не пізніше, як цієї ночі.

З сумом залишаємо це місце. Сергій усі куші обнишпорив— чи не сховався часом марал. Проте нас уже тягне з тайги. Вже після кряжу Єсть-Карасу або Сухамського, який розділив Алтай з його річками на двоє— вже після нього ми відчули, що прощаємося з тайгою.

Скільки день ми не бачили людей! Ми нічого не знаємо про те, що діється в нашій рідній батьківщині. Може великі події розгортаються в той час, як ми пораємося з глупими глушцями. Ховаючи один від одного свої думки, бо сором про це сказати, ми мовчки поганяємо коні. Швидше, швидше до людей!

Ми Робінзонами бути не можемо! І не хочемо.

Останнього дня провідник знайшов у тайзі свого коня, що він минулого разу його тут залишив на поправку. Кінь досить уже підправився. До його компанії підпускаємо Олександрового коня, що остаточно пристав. Сідла ховаємо по кущах.

Ось кругом уже Тілецькі гори. Просто перед нами величний Ачілман. На нього сходити непомітно, бо верх Ачілману— приблизно рівень таєжних долин. Ачілман величний з долини Чулишману, з рівня Тілецького озера.

Сонце раптом меркне: ми пірнаємо у глицеву чуприну останнього велетня кедра.

АЛТИН — КЬОЛЬ

(Тілецьке озеро)

...Мов зачаровані дивимось уперед. Майже цілий рік наш зір шукав цю крапку на всіх мапах. А тепер вона розпливлася широчезним озером, що мов дзеркало перевертає гострі, як серп, кряжі з їхніми жахливими щелепами скель. І здається, що то не просто гра природи, а ніби кам'яний велетень спустив забрало перед великою водяною пустелею.

А он і славетна гора Алтин-Тау¹⁾ мов величезний меч встромила свою рябу від снігових плям вершину у саме серце Золотого озера. Через те, кажуть, воно таке й холодне.

Так ми міркуємо, стоячи на кам'яній стіні Ачілману.

Навкруги нагромаджені величезні каменюки, повалені кедри. Знизу теж кедр стирчить синіми шпильями. А далі вниз ідуть вже й берези.

У самої підошви починається так звана долина Чулишману. Зеленіють луки, сивіють правильними кліточками хліби. Хатки, неначе коробочки з-під сірників, лежать де-не-де.

Долиною полозом в'ється річка Чилишман. Біжить вона тихо, часом розливається широко, утворюючи островки, часом вужчає, вбиваючи глибокі басейни з крижаною водою для тельменів.

І дивно, що Алтай має таку тиху річку. А може це тільки тут вона така, а вище така ж люта, як і інші?

Нарешті вдалечині ліворуч виблискує й озеро, стиснуте з обох боків великою армією білорябих та гостроверхих гір.

Милуємося ми з цього дивовижного краєвиду, а й не туди, що на горах засивіли плями туману. Сивіють, рухаються, зростають, переливаються у міжгір'ях. То народжуються хмари. Дощ буде значить. Рушили.

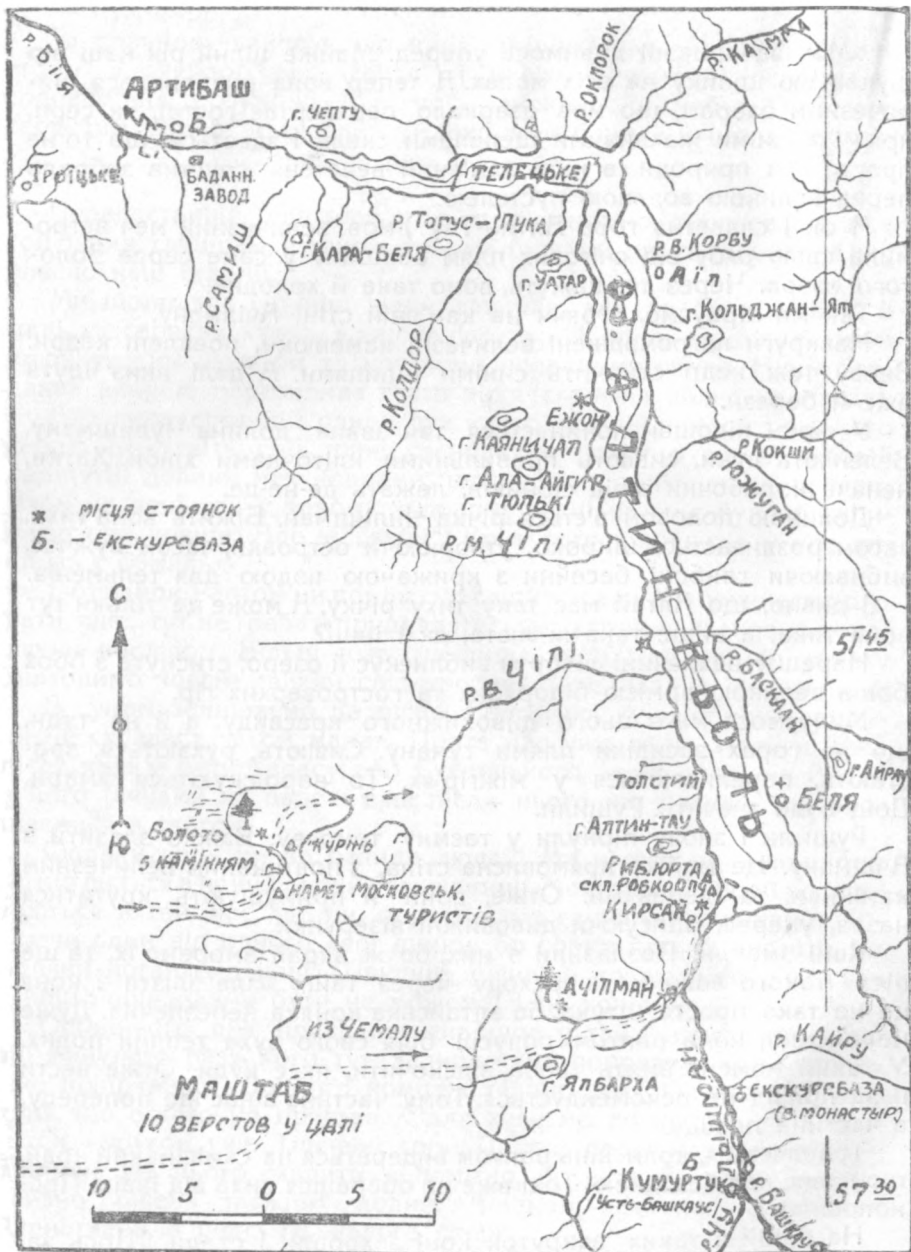
Рушили і знову пірнули у таємну темряву. Важко златити з Ачілману. Це майже прямовисна стіна, з повтиканим величезним камінням та деревзми. Отже, вони й примушують крутитися назад, уперед, описуючи дивовижні візерунки.

Коні змокли. Позлазили з них, бо ж вкрай зморемо їх, та ще після такого важкого переходу через тайгу. Але злізти з коня це не така проста штука, бо алтайська коняка небезпечна. Дуже неприємно, коли раптом почуєш біля свого вуха теплий подих. У такий момент вмить треба відскочити, як є куди. Отже вести її за привід не рекомендується. Тому частина з нас іде попереду, а частина позаду.

Трапляється, коли кінь раптом видереться на самісінький край, що навис над безоднею. Тоді вже не оберешся лиха від Івана Прокоповича.

На одній з таких закуток коні захропли і стали. Щось зашелестіло знизу...

¹⁾ Алтин-Тау — в перекладі з тюркської мови золота гора.

— Аю! Давай стріляй — затурбувався наш провідник. Та м
й самі вже подумали, що то аю. Та ба — набой в рукаці..

— Швидше розв'язуй!

Поки Сергій розв'язував рюкзака, провідник витяг з дерев'яної піхви довжелезного пічака та й посунув униз. Тим часом Володя — наготові з револьвером „коровіним“, а Василь, ясно, з ... фотоапаратом. Шурка ж, бо йому нема з чим, сів з рівноважним виглядом допалювати люльку, мовляв, а чи цікаво ото буде.

З лівого боку праворуч: Супрун, Жолдак, Русаков, Вовк.

Іван Прокопович не витримав:

— А — а — а, Серьо! Ти толька прив'язаний аю стріляй!

От маєш! Переїхали всю тайгу, думали, що вже й не побачимо ведмедя.

Коротше кажучи, якби тут справді був ведмідь, так мабуть було б щось цікаве. А то:

— Якші — почувся знизу чийсь чужий голос.

— Якші — це вже знайомий.

(Якші — добре в перекладі з тюркської мови. Вітання теленгіт-кіжі бурханістів).

Як дивно бачити незнайому людину. За 8 днів тайги ми так відвикли.

Ось знизу дереться білоголовий хлопчисько: позаду сопé вкрита милом гніда коняка. А далі йдуть наш старий з якимсь ще нестарим невеличким на зріст чоловіком, про щось щиро розмовляючи. Виявилось, що об'єкт нашого непорозуміння „іде“ по свої коні, що підпасаються в тайзі.

За 3 години, нарешті, злізли з отого Ачілману в широку долину. Ідемо між високих хлібів та рясних гіяцинтів. З обох боків звисають верстові водоспади. І шумлять, ревуть. З незвички, прокидаючись вранці, гадаєш, що то барабанить дощ.

Мигкотить в очах. Он купка юрт. Далі стоять окремо ще дві. А там аж п'ять. То вже аїл. Все це зветься Чулишманом. Окремі частини його мають свої назви з назв річок та водоспадів: Ачілман, Кумуртук, Кирсай і інші.

Через те, що екскурсбаза „терміново“ не працює (захворів чи що зав), ідемо просто до озера.

Перш за все заїжджаємо просто до Ачілману.

Це порядне село, розкидане вздовж річки. Десять, а може й п'ятнадцять хат та близько десяти юрт. Юрти тут не круглі, а шостикутні. Значить тут живуть не кочовики. Хати теж не кращі від юрт: сірі, брудні. Часом не вистачає на дахові дошок. Ті ж, що є, тесані, а не пилян', нерівні, одна дуже коротка, друга надто довга. Часто замість печі щось подібне до „святого вогню“. Тут живуть і алтайці і росіяни.

В Ачілмані відпустили провідника і пішли далі пішки. Речі навантажили на коняку, що її дістали в юртівчан, а зверху сіла рескі 15 — 16 дівчина. Виявилось, що вона комсомолка, студентка з Ували. Приїхала вона додому на канікули.

Таня скаржиться, що тут немає майже ніяких культурних розваг, наприклад, кіна.

— Двоє, каже, колись привозили кіно, так з усього Чулишману та Озера зібралися дивитися. Та з того часу вже й немає.

Дорогою пристав до нас хлопчик років десятиох. Тишко Кисьжин, що ніс на озеро до батька їжу. Батько ж його сторожував кооперативний крам.

Підходячи до Кирсаю, ми запитали Тишка:

— А що, Тишко, чи дістанемо ми отут хліба?

— Ні, у них такого й слова немає.

— Як це „у них“? Хіба ти не алтаєць?

— Ні. Я руський.

— Ти ж говориш алтайською мовою?

— Так то ж я в школі алтайській.

— А хіба тут немає руської?

— Ні, є. Так я захотів вчитись алтайською мовою, бо руську я знаю, а алтайську погано. А говорять тут усі алтайською мовою.

Побачивши, що думки хлопця правильні, і що з цього погляду агітувати його не доводиться, ми схотіли розказати йому про піонерів. Але й тут робити нам було нічого.

— Правильно, Тишко — зауважили ми йому про алтайнізацію.— А піонери тут є ?

Тишко застіявся якось хитро:

— Є... Я — піонер.

У Кирсаї щось сім юрт. Шостикутні. Це останній аїл до озера. Треба було щось купити попоїсти. Зайшли в одну юрту. Біля юрти дзорчить арик прозорої льодової води. Навкруги зеленіє висока трава з запашними квітами. Сизим димком куриться конус.

Заходимо в юрту. Купка білоголової з голубими очима дітводи шурпається біля „святого“. Молода жінка сидить, ноги калачиком, і жарить ячмінь для талкану. Біля стін стоять шкіряні суми. А на стінах, якщо можна так назвати чорні дрюччя покриті корсю, висять різні ганчірочки та ладанки. Поруч у бруді лежить довжелезна люлька та дві плоскі каменюки „молоти“ ячмінь.

— Якші — вітає нас господарка.

І здається, що вона запитує. Але ми вже звикли до такої інтонації.

Вона запалює жариною люльку і, посміхаючись трохи косуватими очима, каже:

— Куррі будиш.

І в голосі її знову запитання. Але ми знаємо, що то наказ — пали. Правда, Володя таки сплутав трохи: „Ні, каже, не хочемо. Ми тільки...“ Жінка здивовано подивилась на нас і мабуть образилася б. Та ми вчасно повитягали свої люльки і вона заспокоїлась.

За таку відмову теленгіт-кіжі не ображається.

Питаємо, чи немає чого купити. Але більш жодного російського слова ми не чули. Жінка з нами лагідно про щось говорить алтайською мовою.

Нічого не купивши, повертаємось до коня, але Таня... пустила його пастися.

— В чім справа?

— Чого ви так скоро?— дивується вона.

— Отка ловись. Та ми ж цілу годину там сиділи!

Голубі очі Тані сміються, коли вона учить нас, як тут треба поводитись. Тут, виявляється, треба спочатку зайти, посидіти, побалакати та... помовчати в належній мірі. І коли ви отак зазнайомитесь — хазяїни самі запитують: чи не треба чого.

Нічого не поробиш — пішли в другу юрту. Але тут не все гаразд було. Хазяїн збирався їхати до Кумуртуку і дружина його пішла в гори по коні. Прийшовши ж з конем, вона почала його сідлати та вбирати чоловіка, як молоду. Отже ми прийшли невчасно.

Пішли в третю юрту, вирішивши суворо додержати Таніних настанов.

Тут біля вогню сиділа років двадцяти трьох жінка і варила у великому казані „чай“.

Привітавшись до нас, жінка розпалила люльку і з лагідною посмішкою протягла її своєму чоловікові, що сидів ліворуч на скрині і тер трахомні очі.

Тут у нас інструкція Тані виконувалась дуже однобоко. А саме: мовчати ми вміли досить добре, а розмовляти аж ніяк, бо ні молода жінка, ні її чоловік російської мови не розуміли, а ми— алтайської.

Довелося кликати Таню за перекладача.

Провожаті наші— Тишко та Таня— солодко спали під березою. Та нічого не вдієш: треба будити.

Тут ми вже домовилися. Купили курку. Правда, після купівлі з годину минуло поки почали ловити курку: розмовляли.

Але коли принесли курку, так виявилася небезпека, бо ця курка була улюбленицею старшого сина господарки— років чотирьох.

Імення цього хлопця ми так і не взнали, бо наша перекладачка, червоніючи, відмовилася перекласти його на зрозумілу нам мову.

І цього хлопчика нічим було забавити. Що таке цукерка— він не розумів і, скривившись, викинув. Думали вже, що справа пропадає, але нарешті цукерку розкуштовано і настала хвилина спокою. А ми тим часом і ноги на плечі.

Аж ось і озеро.

На піщаному березі, що на нього повикидав шалений водяний велетень великі купи трісок та цілих дерев, примостилися під горою дві юрти. В одній з них живуть рибалки, а в другій— sklep Коопу.

Недалеко берега простягся, мов на гитарі кобилка, піщаний острів, куди, кажуть, пристає пароплав.

Поруч юрти рибалок ми нап'яли свого кольорового намета.

Надвечір надійшла групка туристів, що йшли з Рахманівських джерел та Білухи тайгою (без намету) Група була з трьох людей. Один— маленький чоловічок років 50 з величезною „духовкою“... то пак, з фотоапаратом 18 × 24. Коли цей лихо-фотограф дізнався, що у Василя в кишені лежить 4,5 × 6, так не повірив:

— Не може бути!— і якимсь чудним голосом додав:

— А ми тільки три дюжини платівок взяли, та й то одну розбили. Невже ж у вас п'ятнадцять дюжин?!

Ті двоє— молоді жінки, вчительки з Ленінграду.

Увечері вирішили плисти круг озера з новими знайомими.

Теплий зоряний вечір. Місяця немає. І тільки величезне вогнище, що біля нього „моською“ примостився наметик, для якого ми ледве притягли здоровенні корчі кедрачу, маячило вдалечині.

Було заїла мошкара, що обліпила все лице, зазираючи у вічі, ніс, вуха. Навіть рота роззявити не можна було.

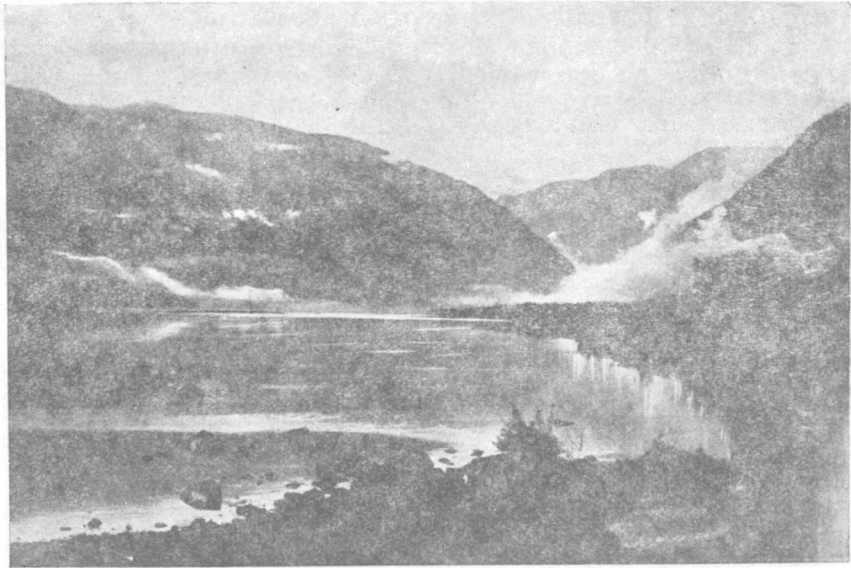
Ох і лаяли ж ми отого професора Сапожникова, що пише, ніби на Алтаї немає комарів та мошки... Та нічого робити, це не вперше...

Холодна, навіть увечері, вода чорно-синім оксамитом розсягається від весел. Щось гуркоче вдалені. І здається, що там десь далеко таємничо рухаються велетні-гори; рухаються і стиха риплять.

Вранці змовились з рибалкою — з Іваном Івановичем Бутаковим, щоб він одвіз нас човном до Артибашу.

Тим часом Сергій пішов берегом і застрелив там двох качок та п'ятьох орябців.

Розпрощавшись з колегами, вони бо вирішили чекати на пароплава, ми рушили.

Ранок на півдні Тілецького озера.

Наш човен — звичайна легенька довбанка, вигляд індійської піроги: ніс та корма вгору, а борти рівно на три пальці від води. Отже, сидіти треба було нерухомо, щоб не перевернуло.

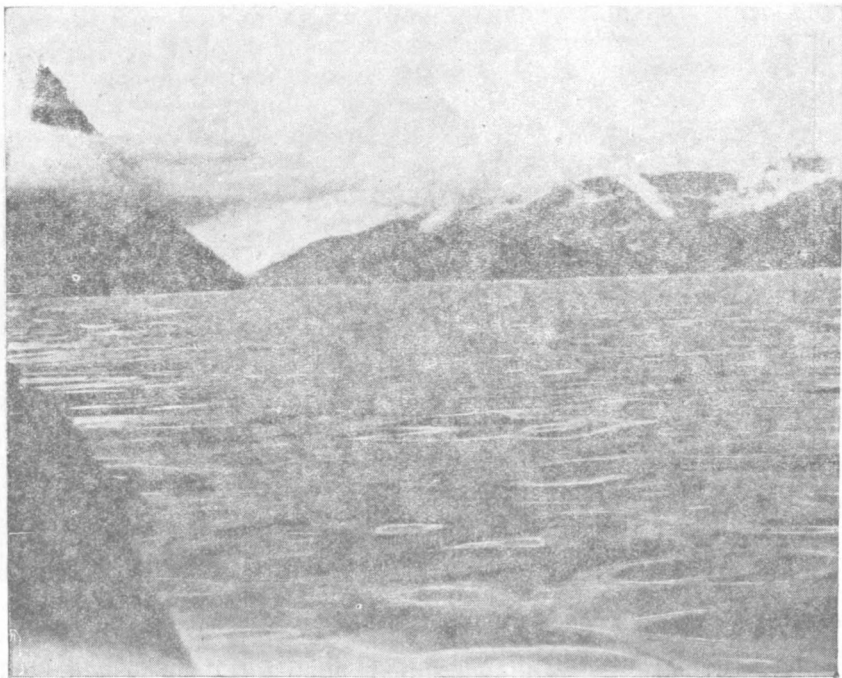
Кришталєво-прозора вода спокійно виблискує і поволі роздається під човном, наче здивована рідкому і незапрошуваному гостеві. На 4—6 і навіть 12 кілометрів розсунула вода гори. Всюди гори: зверху вони синіють кедром та далечиною; унизу в мереживі шовкової поверхні вод брєнять їхні дзеркальні відображення.

Грізне озеро Тілецьке. Це справді велика водяна пустеля. Розпластавшись на площі 250 квадратних кілометрів, його поверхня лежить майже на півкілометра вище проти рівня моря, і тільки днище його доходить до цього рівня.

Береги озера — майже безперервна стіна сірих неприступних скель, зверху порослих неторкнутим людиною лісом: кедр, мо-

дрина¹⁾ сосна, смерека і т. ін. На протязі дев'яносто шість кілометрів довжини озера є лише 5—6 клаптиків, де можна пристати човном і вилізти на берег. Біда, коли невчасно розгуляється лих. Тут уже треба зарані знати ознаки його.

Коли ви, наприклад, від водоспаду Ян-Шіле хочете плисти човном в напрямку Товстого мису, так майте на увазі, що раніш ніж через 1¹/₂ години ви не знайдете пристанища. Отже, доводиться весь час зважувати настрій погоди. Але це не завжди щастить.

Дмухнула низовка.

Зовсім недарма озеро прозване Золотим (Алтин). На озері надзвичайно багато дикої птиці. А риби стільки, що якби його усе разом зварити, так мабуть трактор плуга не прстяг би по цьому холодцю.

Теленгіта зовсім не дивує трипудовий телмень. Середній оселедець — 5 фунтів (!). Багато щук, налимів з пудовою вагою. Багато ще й іншої риби. Але рибалок на озері — до десятка. Не тисяч і не сот, а просто до десятка. Та й ті ловлять рибу по-хижацькому: або б'ють рямми (вночі з багаттям), або перегорядять Чулишман-річку та й вигрібають рибу просто лопатами. Більшість риби гине.

¹⁾ Місцева назва — лиственница.

Це можна пояснити поганим довозом неводів та соли, а по-друге... „Навіщо купувати сітку, коли можна й простіше впіймати рибу“?

Рибальство на Тілецькому погане.

Не зважаючи на велику увагу громадських та партійних організацій, умови транспортування (або горами, або 300 верстов підводами, або Бійські пороги) вперто перешкоджають рибальству на Тілецькому. А тут, безумовно, є всі можливості організувати великі рибні колгоспи ба навіть і радгоспи.

Правда, у Артибаші є колгосп. Та це занадто незначне для цього озера.

Рибою Тілецького озера обслуговують головню сусідні села. Рідко вона доходить до Бійська (місто, найближча залізниця).

Вже годин зо три пливемо без ніяких пригод. Сонце своїм ласкавим промінням, неначе кішка муркаючи, поскидало з нас юнгштурмівки: загораємо.

Але щось засивіло на одній горі, заворушилось бавовняним ведмедиком. Хмарка. Ось уже їх і багато. З'єднуються поміж себе, перерізають гори, переливаються у міжгір'ях, виблискуючи перлом. Через усе озеро між горами перекидаються етерні містки.

А ось уже хмарками затягло сонце зовсім. Їдемо неначе велетенським тонелем, що на днищі його сердита гідра, стіни з жахливих порепаних скель, а величезний дах — з бавовни. Білим мереживом звисають у темряві водоспади, гремлять.

Раптом дмухнула низовка. Одягаємось. Знизу покотився густий туман. Доводиться триматися ближче до берега. Та так, щоб його не спустити з ока, але, й не дуже близько, бо в таку годину наближатися до нього зовсім небезпечно.

Закипіло озеро. Кидає човен, мов у борщі петрушку. Раптом ушкварив дощ. Ледве встигли одягнути пальта. Озеро зовсім осатаніло. Хвилі заливають човна. А він же, сердешний, такий, що й без того безперервно треба було вичерпувати воду. А тут...

Он воно яке!

Зовсім стемніло. Під правим боком стугонить „Партизан“. Люто ревуть порепані хащі гrotів. Одна думка: „Шура не вміє плавати“. Проте, що з того, що інші вміють? Тут це не здається.

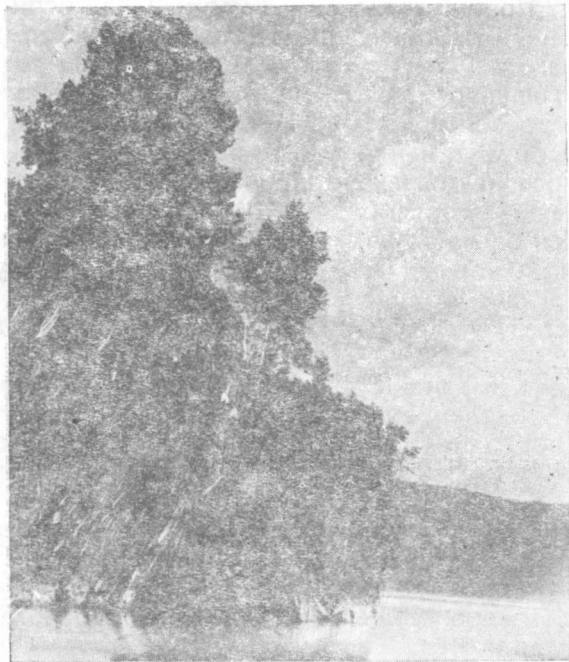
Все ж настрої бадьорий. Жартома кепкуємо з тих, хто ніби злякався, сміємося. Тільки Іван Іванович серйозний.

Він вперто вдивляється в туман своїми підсліпуватими очима і боязко поглядає на нас. Так, так: Іван Іванович зовсім не був тим, кого можна було прозвати відважним капітаном. І справді: мав він маленькі підсліпуваті очі. Більш того, Іван Іванович навіть і не рибалка, а... швець з Артибашу. Та й Тілецьке озеро проплив тільки один раз на пароплаві місяців зо два тому.

Доля не дуже милостива була до нього. На зріст він вишшов дуже маленький. Про рослинність на його 45-річному об-

личчі можна було говорити з сумнівом. Під час імперіялістичної війни його забрано в салдати і контужено фугасним гарматнем. І тепер, крім сліпоти, він має ще й глухоту, а також скривілу ногу.

Повернувшись з війни, він дізнався, що ні дітей, ні дружини його не стало. Так і зостався він самотній каліка, проклинаючи царат, що так безжалісно покарав його. За що?!

Єжон.

Радвлада дала йому пенсію і про це він усім розказує. Але як і його маленьке все у зморшках лице, так і руки не змогли залишатись і хвилини без діла. От він і взявся шевцювати. Але й це нарешті обридло йому, бо не захотів він доживати свої дні над дірками у чоботях. Він і напосівся рибалити.

Коли ж ми йому запропонували сплавити нас униз озером, він подумав: „Сплавлю — може й добрий почин буде. Куплю тоді сітку, а там побачу“.

І справді, що він утрачав?

А тепер перед такою небезпекою у ньому заговорив сором. Хіба ж можна було ризикувати життям чотирьох молодих хлопців, садовлячи їх на цю шкарлупину?

Ми бачили це і співчували йому. Але єдине, що ми могли йому сказати, так це: „Не дрейф, Іване Івановичу“.

І цього було досить, щоб він радісно засовався на кормі, а під його грубою синьою сорочкою щось заворушилось.

Так ми стали за друзів.

Надалі ми ще раз зустріли Івана Івановича на ще ризикованішому шляху. Але про це в свій час. Це сталося тижнем пізніше. А зараз треба було подбати про ночівлю.

Туман трохи розвіявся і вдалечині замаячив мис Єжона. Скільки ж до нього?

— Ану, Володю,— ти, здається, весь Кавказ оббігав?

— Штук 3...

— А ти як, Шура?

— Версти півтори мабуть...

— Ну, а Сергій напевно знає, бо в тебе тут знайома, чули... Мабуть усе розказала...

— Верстов з п'ять — сказав

Сергій, почувавши потилицю.

— А ти Василю, хвалився ж, що всю Волгу виміряв.

— Десять...

Тільки Іван Іванович мовчить, бо тут немає звички вгадувати відстань та час. Та й не дивно, бо вода та гори зовсім плутають уяву про віддаль.

Під'їжджасмо до Єжона через 1 г. 45 хв. після нашої розмови. Єжон — сіра, мов витесана з каменю стіна, що поросла мохом, високо здіймається вгору, а підшва її глибоко пірнула у воду. Зверху зеленіють березки, сосни, просто бур'ян та квіти.

Трохи далі — земля Чилік. Дно тут мілшає, чорним лупаком під малим кутом вилазить з-під води на 1—1¹/₂—2 сажні від неї. Потім раптом сажнів на 3—4 заввишки здіймається величезним порепаним парканом.

З горем наполовину розвели багаття з мокрих трісок, що її тут багато лежало. Повечеряли решту Сергієвого полювання та її полягали на мокрих та холодних плитах.

Вранці прокинулись — невідомо чи дуже чи не дуже рано, бо стояв густий туман. Поснідали одного чаю та рештками мокрого цукру. Виїхали приблизно о 12 годині, бо чекали доки розгодиниться, щоб зфотографувати Єжона.

Нарешті відповідний момент настав і ми рушили далі.

Сумно плисти голодним безлюдним озером Тілецьким. Правда — дичини багато: качки пірнають просто коло човна, поодаль плавають дикі гуси. Але наша берданка, на якій ми тягали куль з продуктами, була „трохи“ зігнута і з неї можна було хіба що з-за рогу стріляти.

Оз. Телецьке.

Нам би вистачило наших продуктів, та, ніде правдѣ діти, у тайзі „очистив“ нас наш „отець“, як ми звали нашого провідника (красенько дякуємо чемальській базі за рекомендацію).

Пливемо ми з такими думками та голодними очима поглядаємо на зелені береги та дичину, що глузує з нашої зброї, підпливаючи з цілими виводами аж до човна.

Мокрі до останньої нитки. Холодно. Спочатку дуже ссало в шлунку, а за обід вже змовкло. І животи ніби почали присихати до хребтовини.

Увесь день перебиваємось дикою цибулею, що рясно вкрила береговий камінь (добре хоч сіль є) та махоркою. Навіть некурящі палють.

Нарешті зазеленіли гірські луки, між якими примостився татарський аїл. Були вже попрямували туди, так не радить Іван Іванович.

Пароплав „Партизан“ в Артибашівській пристані.

— Хіба отуди,— каже.— Там живуть „колишні люди“; може чим і поживемось.

В камені наче велетенською стамескою витесано бухту. В бухт стоять два човни. На березі серед городу та хлібів примостилися дві чепурненькі хатки. Дітвора бігає, хоча й не дуже чиста, та, порівнюючи до алтайської дітвори, на вигляд просто міська.

Нарешті впливає і сама господарка. Вигляд у неї пошарпаної генеральші. Мереживо круг шиї...

Якось неприємно стало, що в казковому Алтаї живе така нечисть. І говоримо через це не дуже ласкаво. Така й відповідь.

— Самим, каже, їсти нічого; податки... Днями ось чоловік на ведмедя ходив, так може шкіру за дешево візьмете?

Піймавши облизня, швидше повертаємо голоблі назад до човна.

— А все ж таки фінінспектура й сюди досягає!..

Заспокоївшись цією думкою, на деякий час забуваємо про голод.

Сумно розлягається луна від скрипу шкармів. Гори повторюють її декілька разів.

Вечоріє. Величезні гостряки грізних скель, дико нагромаджених біля берегів, раптом відступають далі. І он-он замаячили перші хатки Артибашу!

А он ліворуч — бадановий завод. Туди прямуймо, хлопці!

Але пропливаємо мимо, бо шлунок тягне на базу.

І тільки одна незрозуміла радість: славетний пароплав „Партизан“ не наздогнав нас.

А пароплав „Партизан“ справді славетний. Він колись був власністю самого Миколи (!), потім Столипіна (!), потім Артиба-

шівського метрополита Макарія — місіонера. Під час революції на ньому оперував не менший бандит — Кайгородов. Нарешті він опинився у червоних партизан. І коли вісім років тому оформляли Алтай в автономну область, пароплав був залишений у Бійську. Старі партизани взимку забрали його і просто дивом вгору бійськими порогами притягли знову на батьківщину і прозвали його „Партизаном“.

І тепер „Партизан“ залишився вірний своєму йменню. Він бере активну участь у соціалістичному будівництві нової Ойротії, тягнучи з верховин озера плоти повесні та перевозючи людей.

Цього дуже мало для Ойротії, бо „Партизан“ має лише одну каюту, а в каюті... десять душ. Та ще позаду тягне карбас (великий човен) у якому сидять 30 — 40 чоловіка.

Але тим більше його значення. Не дарма зав. Улалинського музею заявив з гордістю:

— На Алтай є пароплав.

Б І Я

Невеличким селом, розташувавши правим берегом озера свої тридцять халуп, глянув на нас Артибаш.

Тут кінчалося Тілецьке озеро і, поступово вужчаючи на протязі одного кілометра, виливало бурхливу багатоводну річку Бію.

Після тайги, Тілецького озера та Чулишманівської долини Артибаш перших хвилин здався нам за місто.

Берегом вешталися люди, у воді стояли човни, плавали качки. Тут вже не стрінеш алтайської юрти, не побачиш типового монгольського обличчя. Артибаш — звичайне російське село з чорними від диму й часу дерев'яними хатками.

Населення — головно росіяни. Півсотні років тому російське й українське селянство, що його гнало з рідних місць безземелля й надлюдська експлуатація поміщиків, подалося до безкрайового Сибіру.

Про Алтай тоді ширилася серед селянства легендарна чутка, ніби там безліч дарової землі в гірських долинах, лісу, хутрового звіру, що тут багатіє рибальство й т. ін.

Отже, туди й сунули цілі села шукати щастя.

Царат сприяв переселенцям, щоб з допомогою їх закабалити народи Алтаю випробуванним способом національної ворожнечі. Цьому активно допомагала „православна місія“.

Одна з таких груп і заклала Артибаш, витиснувши алтайські аїли на гірші місця. Основне, чим на сьогодні відомий Артибаш, це — бадан.

У лісах, берегом численних річок і потоків, берегом озера і навіть просто в селі біля парканів росте його сила-силенна. Ви-

сушений і хемічно оброблений корінь бадану 1-1,5 метри завдовжки, дає чинбову речовину, потрібну для чинбарства.

Шкіряна промисловість Союзу років з чотири тому довозила цю дорогу речовину з Америки, доки не знайшли й у нас чинбових рослин. Отже центр алтайського бадану й є Артибаш.

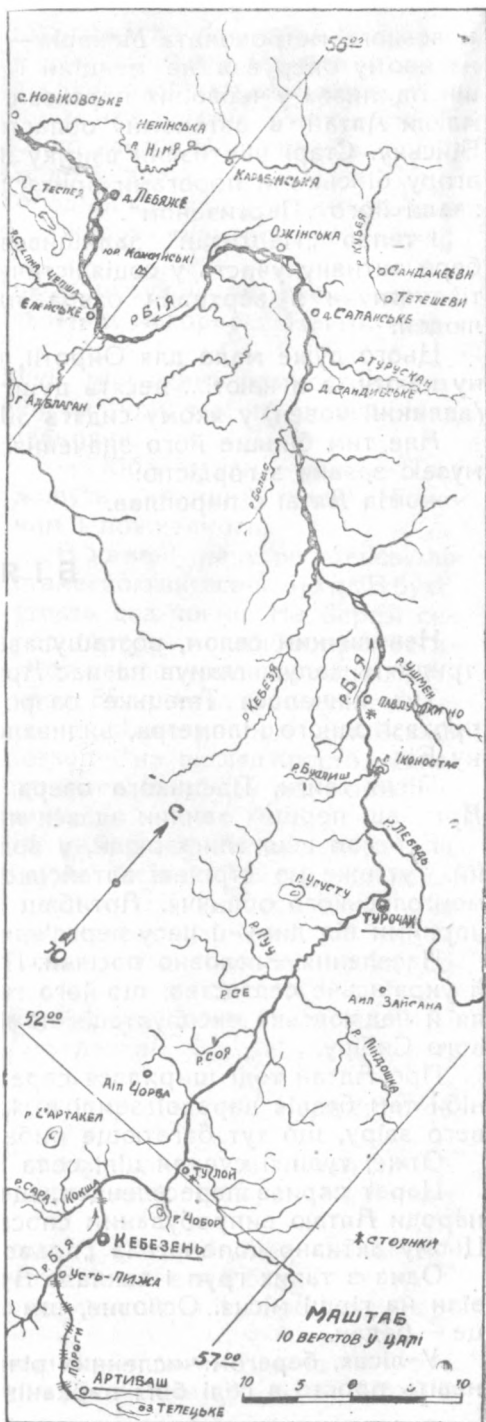
Всього півтора роки тому тут виросла фабрика попередньої обробки бадану.

На лівому березі озера, якраз проти села, під горою в лісі стоїть ця фабрика й сушарня. Тут приймають коріння, сортують сушать, ріжуть. А потім плотами сплавають до Новосибірську, де й здобувають чинбовий екстракт.

Але... це власне не фабрика в нашому розумінні слова. Більш вона скидається на кустарне підприємство. Ще не має вона досить обґрунтованого пляну, а орієнтується на те, скільки привезуть селяни бадану.

Проте, це ж тільки другий рік. Нині занадто мало використовується бадану — більшість гніє, як і раніше. А тут вистачило б цієї речовини на цілий Союз. Алтай міг би визволити Союз від імпорту.

Не минула Артибашу й колективізація. І тут у цьому закуткові, відрізаному горами та порогами від міста на 350 кілометрів, збудовано міцний рибальський колгосп. За шість місяців свого існування колгосп дав

конкретні наслідки. Раз-у-раз більше улов завдяки вмілому керуванню.

Матеріальне становище колгоспників багато поліпшилось. кооперативі з'явився навіть такий дефіцитний крам, як чоботи. Збудовано хату-читальню.

Колгосп і фабрика — ось ті умови, що перебудовують село на новий радянський Артибаш.

Тепер алтаєць, що приїздить до кооперативу, не дивиться „косо“ на росіянина. Ворожнеча щезла. Часто тут можна побачити в колгоспі або на фабриці алтайця, що привіз хутро, молоко, бадан міняти на мануфактуру, рибу, сіль. І факти добрих прикладів праці він незмінно, крок за кроком несе звідси до себе — в аїл, в юрту.

* * *

З заходу до Артибашу чути глухий грюкіт. Це воює Бія з порогами. Камінь стиснув річку, утворивши на протязі 30 кілометрів майже безперервну низку порогів аж до Кебезень. За кілька років тут має вирости „Бійбуд“ — колосальної потужності гідро-електровня, що матиме 300 тисяч кіловатів.

Вцементувавшись на одному з порогів, гребля підійме рівень води на 40 метрів, разом підіймаючи й рівень Алтин-Кьюлю. Воду стиснуть міцні стіни озера, не дадуть їй вийти в долини. Рівень води в озері майже цілий рік постійний, що забезпечуватиме постійну потужність електро-централі.

Зникнуть тоді під водою жахливі пороги і лють буйної води буде вгамована невпинним гудінням турбін. Не буде тоді безкрай жертв у боротьбі з природою: Бією попливе пароплав. Вона ввійде надалі в історію, як транспортна магістраль, конче потрібна Алтаєві. А велетенські турбіни вкриють нервами електричних дротів країну, годуючи найпрекраснішою індустріальною їжею дітлахів — циклопів п'ятирічки — Кузбас, Тельбас...

Швидше побіжать електротяги з чорним золотом. Жарче запалають мартени і бесемери Тельбасу. Певніше запрацюють блюмінги, вальцівні.

Дарова енергія Бії вже незабаром полине вглибінь Алтаю вивертаючи на гору його таємниче гірське черево.

Мало ми ще знаємо Алтай, але вже поверхові досліди ставлять його поруч з Уралом, Кузбасом, Донбасом.

Обвиконком Ойротської автономної області в докладному дописі Союзній Академії Наук перелічує скарби області: золото, срібло, мідь, олово, живе срібло, вугілля, нафта, лосняк, азбест, мрамур, гірський криштал, салітра, різні кольорові каміння, фарби. Хіба не досить?

Промисловість та шляхи — ось ті фактори, що завершать неймовірний перескок від фєвдального сучка — дерев'яної сохи — відразу до соціалістичного колективного електроплуга.

Вже тепер кожен алтаєць, що був в Улалі, мріє про той недалекий час, коли „святий вогонь“ вижене лампка Ільча.

Нині працюють дослідницькі партії на озері, в горах, вишукуючи сировинну базу, базу майбутніх заводів. Про це кожному відомо, кожен ойротець насамперед розкаже вам про новини з Бійбуду.

— Наше життя збільшиться вдвічі, стане краще, бо зникне ніч — сказав нам старий, старий дідуган.

* * *

У дворі колгоспу (двадцять кроків від озера) нещодавно збудовано хату-читальню з ганком. Тимчасово тут розміщено базу. В одній з її трьох кімнат ми й розташувалися. Але це не так просто сталося. Перш за все — база була зачинена, бо зав. поїхав аж до Кебезеню. Пізно вже знайшли людину, кому залишено ключа від хати. Не обійшло тут без подібних запитань:

- 1) Звідки?
- 2) Чого (чи плянова група)?

Заступник зава довго ще вигадував запитання, розтираючи лоба долонею. Нарешті все влаштували.

* * *

Даючи об'єктивну оцінку роботі артибашівської бази, можна зазначити, що (характеристично для всіх баз, до жалю) основна її робота в забезпеченні груп продуктами. Ніякої консультації екскурсій навіть не передбачено. Якщо сказати, що база не досить добре виконує й ту роботу, яку вона вважає за свою основну (матеріальне забезпечення, засоби пересування), так жакливе становище з основною її роботою постане на весь зріст.

Наприклад, ми звернулися до зава, щоб він розказав нам про Артибаш і протягом трьох днів використав нас на культурно-політичній роботі: може де треба доповідь зробити, може влаштувати „ударний день“. На це ми мали найцікавішу з чуваних досі порад:

— Це не моя справа... Зверніться до сільради...

— ??

Справді — рідка відвертість.

Не треба думати, що ми натрапили на якогось чиновника, сільського писаря чи що. Ні, це був студент Новосибірського інгоспу на виробничій практиці (О!).

Так працювати базам надалі не можна дозволяти. Ви, товаришу завідувач, хоч і відпустили для поважності руду борідку, але ви від нас не побачите поваги: безініціативна ви людина. Невже ви серйозно вважаєте за практику радянського студента те, що ви нам видали кіло абрикос,

одержали від нас розписку,
дали нам квитанцію,

записали все це в бльокноті?

І це ви показуватимете в інституті своїм товаришам, як звіт з літньої практики? Де ж у вас повага до себе, товаришу?

Проте, частину вини з завів алтайських баз можна зняти, бо це майже загальне явище. Частину цю неодмінно треба перенести на туристські органи та їхніх керівників, бо вони, значить, погано керують базами.

А може ОППЕ й само дає таку настановку. Тоді негайно її треба змінити. Негайно, бо туристи їдуть безперервно. Серед туристів ми бачимо культактив з усього Союзу. Серед них до 75% комсомольців, які, забираючись у найглухіші закутки, можуть і повинні провадити величезну роботу.

Країна гуде соціалістичним будівництвом. Колгоспівський трактор розгонить баїв, вивітрює шаманівський дурман.

Туристи мусять бути борцями на цьому фронті, а бази разом із місцевими організаціями — керувати ними.

Отже, нам і тут „самопливом“ доводиться сбізнаватись як з економічними властивостями району, так і з його національно-культурним будівництвом.

* * *

З Артибашу ми мали рушити до Бійська плотами.

Мали! „Мати можна, але треба мати“. Плотів не було, днями сплавили останні. Становище було кепське. Плотом можна було сплавитись за три дні. Землею ж ці 350 кілометрів треба було чухрати днів з десять. Поперше, це на сьогодні для нас було надто дорого (грошей не досить, часу мало), а подруге... і не цікаво (стільки мріяли про пороги!).

Скоро ми дізнались, що тут перебуває кіно-експедиція „Радкіно“, що знімала картину „Бадан“ і збирається водою плисти теж до Бійська.

Начальник кіно-експедиції поставився до нас дуже привітно, і ми з ними умовилися, що за два дні вирушимо разом на човні, якого от-от відремонтують на баданному.

Але щастя відвернулося від нас. Останньої хвилини ми дізналися, що експедиція найняла за провідника... відомого нам Івана Івановича, який не тільки Бії, а й Тілецького не знав. Проте, ми нічого не сказали експедиції, яка й без того „трусилася“. Це, правда, не було дивним, бо сплаваються тут човном вряди-года: щорічні людські жертви були достатнім доказом небезпеки.

Ми теж не почувалися себе геройськи. Сплав човном був для нас несподіванкою. Воно хоч і цікавіше від плотів, що ними все пливи та пливи, не пристаючи до берега, але багато небезпечніш. Та що поробиш?

Нарешті зібралися. Дев'ять чоловіка і 40 пудів вантажу глибоко посадовили човен. Відіпхнулися. Раптом човен став текти. Коли ж один з пасажирів спробував пройти по човну, так

він поволі й невпино почав хилитись на лівий бік і врешті сьорбнув через край.

Експедиція злякалась, заявляючи, що у них надто цінні матеріали і їх не можна мочити.

Іван Іванович почухав потилицю (під час салдатчини вивчився) і звернувся до „водяного спеца“ Василя, що вмовстився поруч з ним.

— Що ти скажеш?.. Як воно... теє?..

Човен був цілком непридатний до цієї справи: великий, глибокий, короткий, мов діжа.

— По-моєму — відповів Василь — цій шкарлупі все одно: чи плисти дном униз, чи вгору... Пропаще діло, Іване Івановичу, якщо попливемо.

Тоді провідник звернувся до всіх з такою промовою:

— Хто хоче плисти — вилізай, бери нагана і тес... Бо це все дно... Кажу чесно...

Так пропав замах.

Лаяла, лаяла кіно-експедиція бадановий завод за оцю „кראлю“... Згадувала красенько і папу і маму... Та так і поїхала верхи. Але до цього нам пощастило з їхньою допомогою купити більш-менш підходящий човен (за 10 карбованців). Взагалі тут майже не можна дістати човна й за більші гроші, але завод був радий хоч цим догодити експедиції і продав їй цей човен за собівартістю. Цим човном ми мали плисти до Бійська, прихвативши в Турочаку експедицію.

Човен цей служив з невідомих часів для перевозу мокрої глини та (в молодість) бадану. Отже на сьогодні він мав такий вигляд, що не всі з нас погоджувалися плисти на ньому.

— Гнилий — казали нам знавці.

— Стукнетесь об камінь і амба.

Проте форма човна була чудова. Був він неглибокий, широкий (1,4 метри), борти обшиті дошками, сам довбаний з цілої кедрини і завдовжки щось із 10 метрів. Щождо каменю, так тут не полегшає, бо й міцний човен не видержить.

Був у нього один дефект: коли почнеш трясти один кінець обома руками як місяць тісто, так увесь човен скручується, мов свердло, а саме коли твій край човна крутиться за стрілкою годинника, так другий проти неї. Проте, чи дефект це? Чи не це зберігло нам життя?

На всяк випадок ми зверху прибили щось з п'ять дошок, взяли клоччя смоли і потім... Івана Івановича, що погодився за 25 крб. сплавити нас до Турочаку.

* * *

Перед самим нашим відплиттям до човна підійшов допомогти нам відіпхнутися старий величезний на зріст і дуже дебелий дід.

Він мабуть добре знав Івана Івановича і, з жалем поглядаючи на нас, давав йому поради. Одну з них ми добре запам'ятали:

— Диви, Ванюха, не взивай Усть-Пижу... Головне зараз перекочити Коби́ровський, бо вода мала, а там камінь на камені. Коли до Коби́ровського під'їдеш, так зразу пізнаєш — камінь посередині стирчить. Намагайся пройти ліворуч, тільки близько, щоб аж весло досягло каменя. Головне тут, щоб від каменя зразу звернути ліворуч, бо через три сажені знову камінь, на який несе течія... Не забудь, Ванюха... Зліва ж, дивись. Всього вам!

Попрощавшись із дідом, ми гребнули, умовляючись про команду.

Вже через хвилину відчули течію, а через п'ять несло повною ходою. Шум чимраз дужчав: Бія починалася з порогу Юрток. Біля порогу зупинилися і Іван Іванович пішов до інженера що керує дослідженням Бії за обіцяною бичовкою.

Тим часом до нас підійшов креме́зний чолов'яга з вогнянорудою бородою. За його плечима теліпалася неважка торба та подертий кожушок. Він повертався — сказав — до Артибашу після сплаву лісу.

Ми в кожного питали про Бію, прохали порівняти її з Катунню, але мали незадовільні відповіді. Цілком ясно, що й зараз накинудись ми на чолов'ягу з розпитами.

Його оповідання нам не вподобалося.

— Мала вода сьогодні... Коби́ровський дуже страшний: кругом каміння стирчить з-під води. Тільки праворуч (!?) і можна обплити камінь, що посеред річки.

— От тобі й на! — здивувалися ми.

— А нам казали, що ліворуч...

— Ні, ні, — хитро підморгнув він до Івана Івановича, що повернувся з порожніми руками, бо не знайшов інженера.

— Лівим ніяк не пропливеш — кругом каміння. Не збийтеся, держ ть праворуч.

— Ну, хлопці — зазначив Василь, коли відчалили — справа кепська, надавали нам порад, не слухати б їх зовсім...

Словом без „полундри“ не обійтись, бо от і старий наш щось притих... Га!

Хвилина і нас понесло, мов тріску. І ось на нас мчить скелястий закруток, перетятий білим бурхливим мережевом порогу.

Всю увагу скеровано на командирі-керманичеві.

І нарешті:

— Повний! — кричить Іван Іванович, злившись із стерновим веслом.

Володимир та Сергій скажено рвонули. Кермо запрацювало вірно. Ось вдарили у ніс перші вали. Завихрило, холодні бризки обкупують гребців.

— Повний хід! — коротко кидає керманич, чия вбога постать лід натхненням відповідальності зробилася величною.

Вп'явшись скляним поглядом у скажені хвилі, він наліг на весло. Але воно не вправлялось із закруткою.

— Лівий, лівий! нажми! — підбадьорював він.

Володимир застиг піднявши весло.

— Правий гальмує!.. Лівий!

Володимир вмить встромив весло і забурив воду мов трактор. Сергій гріб.

Раптом, рвонувши вуха, гуркіт полетів далеко назад.

— Вільно! — весело скомандував керманіч і, підправивши лодку, додав українською мовою:

— Пали хлопці.

Іван Іванович не міг нарадуватись з нашої дисципліни і вже не боявся Кобировського.

І ми на радіощах гукали:

— Хай живе перемога!..

Але ми не встигли спалити й чверті цигарки, як Іван Іванович гукнув:

— Готуйсь! Повний!..

Знову крутила хуртовина, миготіли береги, дирчали камені. Але наша десятиметрова красуня граційно перелетіла великі каміння, ставши обома кінцями на два вали.

Так минали пороги і ми були певні перемоги.

Ми були згодні плисти порогами не тільки 35, а й всі 350 верстов. Коли ж ми підпливали до Кобировського, так навіть жартома не згадав ніхто поради кіно-експедиції — обходити пороги берегом.

Гребці були ті ж самі, бо мінятися було ніколи: кожної хвилини могла статись команда, яку треба виконати точно і в ту ж мить. Мінялись ми мали за п'ять хвилин по кобировському порозі на березі, хоч човен це й на воді дозволяв: на ньому хоч танцюй — не перекинеться. Але мінятися довелося багато пізніш.

... Ось уже й камінь видно. Кругом стирчать з-під води каменюки, але ця видатна, мов лисина велетня, виткнулась на півметра з води.

— Готуйсь — кинув Іван Іванович, напруживши зір в скаже-ному льоті.

Василь вирішив зфотографувати найбурхливіше місце з відомим вже каменем посередині, на який ми взяли курс під час обходу його. Він глянув у видошукача, ловлячи в центр каменюку... Впіймав. Ось вона швидко зростає і з неймовірною швидкістю летить просто на човен... Страшно дивитись. І... не встиг натиснути отвір.

Іван Іванович ще за двісті сажнів, глянувши на пороги, скам'янів. Праворуч від каменю аж до берега скажено кипіла каша: піна й вода. Ліворуч всього на один сажень починалося великою каменюкою страшне пасмо, що тяглося аж до другого берега (сажнів з п'ятдесят). Просто ж проти чудернацьких воріт стирчали з-під води ще три чорні страхіття.

Куди ж звертати?

— Повний хід!.. Повний, чорти!— заревів несамовито керманіч Човна несло мов гарматенов. В очах майоріло. Шалений рев щомиті ріс, роздираючи вуха. Ніс човна метнувся ліворуч. Потім праворуч і... Ції непевної миті було досить, щоб скоїлось те, чого ми так боялися.

Човен вдарило об підводний камінь, повернуло боком і жбурнуло вниз, притиснувши до згадуваного каміння. Репання човна, відривання дошок — все це змішалось з ревом стихії, утворивши божевільну какофонію.

Блискавкою пронизало свідомість:

„Аварія, загинули“.

Велетенською силою хвилі натискали на всю десятиметрову довжину, намагаючись зламати човен. Він зігнувся вареником, забився в пропасниці. З його дна, що тріснуло на два метри, мов кров, біла фонтаном вода. Дошки і деякі речі полетіли в воду. Ми попадали на дно. Все це відбулося за 2—3 секунди. Відразу всі зблідли, розгубились, не знаючи за що хапатися, що робити... Врятуватись, здавалося, неможлива річ. Навкруги у дикому хаосі, мов величезна отара білих ведмедів, реготали громом нескінченні вали.

Посудину заливало і кожної миті загрожувало переламати її грізним натиском. А далекі береги сонно й мовчки дивилися насупленими обличчями сірих скель.

Першим з нас очунав і подав ознаку „життя“ Іван Іванович. Замогильним голосом він сказав:

— Ну, амінь. Тут наша й смерть...

Кожне його слово десятипудовим молотом стукало в череп. Невже ж... Невже ж і справді? Ми, комсомольці, повні сили й запалу, вмеремо такою гупою смертю, нікому непотрібною?..

Ні! І ще раз-ні! Більш немає цієї безглуздої думки. Це тільки мить. Ні, її й не було! До всіх чортів... боротися до останнього! Ну?!

— Іване! Заткни пельку!— кричить злісно Сергій.

— До чортів твою паніку! Або топись, або кажи, що робити. А паніки щоб і духу... Ну?!

— Не знаю — дріжить Іван Іванович.

Біжать секунди безділля й непевности.

Але те, що дала людині природа — інстинкт—зараз вибухнуло і в нас. В кожному з нас цей інстинкт самозахисту заговорив могутньо й голосно. Бажання врятуватись загорувало над усім. Голова запрацювала чітко. Прийшла потрібна орієнтація. Тільки десь глибоко в середині мелькнуло: мати... сім'я... комсомолія.

Швидко запрацювало цеберко в руках Василя. Володимир потяг на камінь Шурку, що не міг плавати, даючи йому продукти, пальто та рушницю (може сигнал доведеться подати). Все це було зайве, бо й плаваючи тут аж нічого не вдієш, а рушниці з берега не вчує ніхто. Але все ж...

Сергій з Іваном Івановичем почали кріпити ніс човна, що хотів повернути праворуч, звідки на нас чекала безсумнівна загибель. Колективна гуртованість, взаємна віра не припустили паніки, а тільки збільшили надію.

— Васька, в'яжи бичівку до корми. Володю й Шурко, держіть кінець!— командує Сергій.

Але бичівки в нас не було.

— Вмить скинути пояси!

З каменю двоє тягнули за ремінь, двоє намагалися зіпхнути за ніс. Але від цього човен то нахилився вправо і вал загрожував ускочити з цього, перевернути його, то нахилився уліво, тоді вал міг вдарити дно, перевернути човен, накривши ним камінь.

Довго ми працювали так, та все марно — ані з місця.

Василь, що виливав воду, нарешті пристав, бо замість одного вилитого цеберка набігало нових два. Він подумав: „Човен сидить на камені. Якщо дно тільки тріснуло — можна відпихатись. Якщо дно проламане і човен настромлений, так відпливати не можна“.

Василь кинув цеберко й заявив:

— До чорта!

Всі на нього витріщились.

— Виливай воду!— крикнув Сергій.

Василь поліз під банки, щось мацаючи. Виліз він звідти веселий.

— Хлопці, ми врятовані. Володю, перев'язуй ремені на ніс човна.

— Держи, Володю!— запротестував Сергій. — Держи, бо човен повернеться праворуч!

— Нічорта не повернеться — обстоював Василь.—Адже спочатку не повернувся. Він міцно впирається в камінь. Біля носу є ще одна упора.—З цим Василь вихватив фінку і перерізав ремені... Човен не ворухнувся.

Знання фізики пригодилося нам: не треба було зайвих пояснень. Ремені перев'язано за ніс і ми умовились так:

Зараз не займати ремені. Коли човен зійде ліворуч, так Олександр з Володимиром, що лежатимуть на каменюці, докладуть усіх сил, щоб завести його за камінь, у затишок. Коли все буде добре — то й добре. Коли ж човна не втримають — решта якось допоможе, якщо не розіб'ється об ті камені, що перетинають шлях через три сажні.

Після цього ми вперлися веслами, дошками, ногами об камінь і, напруживши до останнього сили, наполягли. Спочатку на один міліметр, потім сантиметр човен почав повільно сунутися вліворуч.

— Володимире, готуйсь!

Зрадівши з першої вдачі, ми втричі збільшили сили.

— Тягни, тягни! Ще раз, ще!..

І човен раптом підхопило могутньою течією, натягло ремені, шарпнуло.

Двоє, що ледве вмещались на лисині слизької камінюки, вп'ялись у неї з усієї сили, всіма членами. Несподівано Володимир, кому завжди доводилося виконувати важку роботу як найздоровішому, простогнав:

— Не можу... жили лопаються...

В цю мить ремінь звис і човен вискочив з течії та затишком посунувся до каменю.

Могутня радість опанувала нас. Радість перемоги стихії вибухла бурею голосів. Завоювання життя у цій напруженій боротьбі вибухло різнобарвним унутрішнім співом.

— Хлопці!— гукнув Василь, дивлячись на годинника.— Разом ми тут сиділи рівно 30 хвилин. Щоб добре пам'ятати восьме серпня, дозвольте... спокійно... знімаю!

— До чорта знімання!— вибух Шурка, скидаючи з каменю речі в човна.

— Виливай швидше воду!

Хіба змалюєш нашу радість? Ще б п'ять хвилин і човен неодмінно переламався б, бо й цього іспиту з нього було за багато. Ці хвилини врятували нас. За каменем ми були у відносній безпеці: ко-струбаті хвилі розбивались попереду і обминали нас. Тепер залишалось вирватись з порога на берег. Але це було не просте завдання.

Кожного разу можна було вивернутись, вставши у пекельний танок хвиль. У човні ж і без того було води ледве не до країв, а попереду стирчали каменюки.

А що човен стояв задом наперед, а змоги його виправити не було жодної, так вирішили гребти навстоячки. Виходу не було. Силі хаосу треба було протиставити швидкість, спритність, рішучість.

Міцний ривок, який може тільки зробити молодість в бажанні жити, і наша рятівниця, скрипнувши, наче зубами, врзалась в бистринь. Але нам не пощастило відразу набрати такої швидкості, щоб обминути камінь. З рипом ми стукнулись об нього боком, обернулись і чхурнули вже носом наперед.

Гребці радо попадали на свої колишні місця і гребонули.

Дружньо вимахуючи веслами, ми помчали спочатку течією, а потім, набравши швидкості, напереріз їй лавируючи поміж камінням.

Ще хвилина і з величезною швидкістю човен скочив на круглу берегову гальку.

Ми на землі— твердій, спокійній. Немає вже небезпеки. Тиснемо один одному руки, щоб впевнитись у врятуванні. Всі, навіть некурець Іван Іванович, запалюємо неймовірні цигарки і наввипередки розповідаємо один одному свої переживання.

Дварія на Кобиоровському порозі.

Коли помітили, що стежною дереться вершник, так Володимир побіг до нього, щоб сповістити Артибашівську базу. Алтаєць мабуть погано зрозумів його, бо не виявив здивовання і, приїхавши до Артибашу (про що ми взнали аж у Харкові), не зупиняючись, кинув завідувачеві:

— Там на Кобировському п'ятеро туристів човен мала-мала поламали. На березі бачив.

— Біля берегу?!— зрадив завбази,— От і добре. Я ж казав, що пороги треба обходити берегом...

Хвиля перших радощів промайнула. Що ж далі? Знову на пороги?

На наше щастя довготелесий красунь був ще не зовсім зіпсований. Наобнімавшись з ним на радощах, мов з живим, ми вирішили підремонтувати його. Вкривши речі наметом, бо раптом припустив рясний дощ, ми витягли човна на берег і заходилися. Прихвачена з Артибашу смола та клоччя дуже здалися нам.

— За працю!— запропонував Іван Іванович, що майже зовсім ожив.

Запрацювала сокира, весело затріскотіло багаття, розганяючи дощ.

І за три години наш „корабель“ мав знову колишній вигляд.

* * *

Ми втратили лічбу порогам: багато їх тут. Дев'ятьох з них вважають за небезпечні, і вони мають назви Найстрашнішим з цих порогів вважають Усть-Пижу або просто Пижинський.

Він був далі за Кобировським.

Вирішили більше не ризикувати, а протягти човен понад берегом.

На всяк випадок вирубали два довгі дрючки і...

Короткий відштовх, удар весел і ми знову летимо вперед... Може бути до нових аварій, до нових іспитів, але цього ще не знаємо. Ось вже зустрічають нас передвісники Пижі — бурхливі перегатки... Нарешті й сам. Могутньо реве ошаліла вода, розбиваючись об грудки на мільярди бризок. Вони летять у всі боки, виблискуючи всіма кольорами веселки.

Дрібненькими і безсилими ми здаємось перед цією ошалілою стихією. Наш човен швидко мчить, перетинаючи початок порогу, до правого берега, бо лівим не можна пересунути човна (зовсім скеляста стіна).

Вміло лавируючи між каменюк, ми несемося... до не менш неприступного берега.

Тут, правда, немає скель, берег більш-менш рівний, але весь чисто завалений великими каменюками, що мов вівці вкрили і берег, і річку.

Нарешті човен хряпнувся і застряв. Тут уже не було небезпеки для життя, бо звідси й до берега було не глибоко. Отже

спершу не хочеться лізти у воду, бо й так мокрі і від дощу і від Кобири. Проте робити нічого. Знову зв'язуємо пояси, прив'язуємо один кінець до човна, а другий до дрючка і починаємо вести човен.

Відпихаємось дрючком, веслами, дошками. Двоє вилазять з човна, щоб полегшити його; зовсім залишити його не можна, бо кожної хвилини бистрінь може підхопити човна і закинути хто-зна й куди.

З каменю на камінь пересаджуємо ми човен, перевертаючи під ним величезні каменюки. Кожного разу, звільняючись від гальма, „корабель“ наш очуманіло стрибає вперед на нові каменюки, так що Володимир та Василь не вдержують його і падають у воду, ковзаючись на слизьких каменях.

Довго ми пам'ятатимемо Пижинський. Льодова вода бере ноги корчами... Каменюки поросли шаром найслизькішого моху... Ковзаємось, падаємо, ріжемо й оббиваємо ноги. По коліна, по пояс і по груди у неймовірно холодній воді ми борсаємось вже чотири години. Василя, що зовсім покалічив ноги та закликав, змінив Олександр.

Останній раз човен застряв між величезних каменюк, яких не можна було зсунути. Довелося з великими перешкодами перетягти всі речі на берег.

Залишивши на човні самого Івана Івановича, ми нарешті зіпхнули його. Він миттю вскочив у вир, але це було зовсім безпечним. А от попереду, якщо й далі йти берегом, знову починались каменюки й бистрина.

— Що робити? — думали ми. — П'ять годин проваландалися тут. Мокрі... голодні... померзли... Ноги у всіх покалічені... Невже знову „обводити“ човен, сквзатись, стукатись пооббиваними кістками, лізти у воду?...

Річка тут круто повернула праворуч і берег втис у її бік страшенну кам'яну косу. Деякий час ми сиділи й палили: двоє на березі, а решта на човні. Нікому не хотілось порушувати мовчазного відпочинку.

Врешті Сергій не витримав:

— Володько, — ану піди на косу та глянь, як воно там.

Володимир пішов: Вірніше „поліз“, бо „на двох“ на цій слизоті не можна було триматись.

— Ви добре правите... — ствердив чогось Сергій, дивлячись на Івана Івановича.

Це було сказано так щиро, що старий зовсім не запідозрив ніякого натяку. І цілком справедливо. На його обличчі майнув сум і радість від того, що ми на нього не сердимось.

— О,—трохи з сумом значив він.—Воду я знаю!.. Якби не поради... Та я й Пижи не боюся... Давайте я сам перепливу!

На цей час Володимир замахав руками, щось вигукуючи. Але нічого не було чути за порогом і, здавалося, що Володимир просто чудернацько баянсує на камені.

Василь, що був надісланий до нього за зв'язківця, нарешті добрався до човна й розповів:

— Гірше за Кобировський... Чорт—й—що...

Троє відв'язують ремені і, відпихаючись дрючком, простують до течії.

Раптом човен жбурнуло... Швидко замелькало все...

— Камінь!..

З неймовірною швидкістю ми летіли на нього... Керманіч з усієї сили наліг на весло. Човен черкнувся правим боком, мов кресало, ліг на лівий.

— Повний! Попереду Ка...

З усієї сили налетіли на білу грудиняку. В ніс міцно бахнув вал.. підняв його і довготелесий човен війнув далі.

— Повний!.. триста тисяч богів...

Оюном мчимо жахливими лебетами. Раптом все зникло. Слабкість неймовірна. В голові майнула скам'яніла постать Володимира на березі з розіп'ятими руками.

Все це було лише одну, одну мить.

— Невже загинуть?—майнуло у Володимира.—Ні, ні, не може бути, вони ж усі плавають.—І сам гірко всміхнувся своєму доказові.

— Живі!

Яка радість. Всі троє стоять на березі, вимахуючи картузами.

— Ну й несло, аж дух забило—хвалився Василь.—Хотів був фото...

— Ти тільки хотів?—рівноважно спитав Сергій.— А може ти не хотів? А може воно саме якимось сталось?..

Всі зареготали. Та Василь не залишив боргу.

— А що ж воно у тебе „саме сталось“?—удаючи заклопотаність запитав Василь.

Знову засміялись, навіть Іван Іванович не стримався.

— Ну й братва, едри-корінь! З вами й подихати весело—всміхнувся він.

— Триста метрів мелькнуло просто за одну секунду—вигукнув Сергій.—Не встиг я, бач, той... а воно вже й на березі.

— А ми вже думали—амба—зазначив Олександр.— Володимир був уже пустився галопом по березі: „дай, каже, хоч в останнє гляну на їхні пики“—бач, і досі ноги чечітку б'ють—вказав він на Володимира.

Але ноги трусились не тільки у Володимира, так, що гав ловити ми не стали більше. Притягши речі, ми знову злилися з Пижею. Але тепер вже не було сумніву в наші сили: за плечима достатній досвід. Чітко й швидко виконуємо команду стернового. Тільки іноді, коли човен мчить на лисину каменя, згадується аварія і щось морозить спину. Але ми вже знаємо звичку нашого красуня перелітати через них по верхах валів.

Але далі вже немає кам'яних порогів, а бурхливих—не страшно. Правда, в одному з них ми мало не перевернулися. Це був порог Щоки.

На одному завороті з обох берегів Бію стисли дві величезні каменюки. Налітаючи на них, вода ковзалася, утворюючи дво-сажневі вали, що бурхали всередину дво-трисажневих воріт. І отколи підсіпла команда „лівий, лівий!“, коли треба було відхилитися від вала, що сунув на нас, весло „лівого“ Серьоги закрутило у чорторії. Він не міг його не витягти, ні повернути, аж рота роззявив від переляку, що не може виконати наказу.

Вал бахнув у човен, обкупавши всіх од голови до ніг. Проте й тут, напившись зверхом льодової води, наш незрівняний полетів далі переможцем.

Камінь по каменеві ми здолали Пижу. Тепер несемось вже без хвиль, без провалів та чорторій.

Ось уже село Кебезень, ми гадали в ньому бути ще ранком. Та тепер вже немає чого сюди заїжджати.

Тихо. У вечірніх сутінках хіба дика качка де крякне. Та ще порушує тишу скрегіт гальки під нами. І скрегіт цей так дивно нагадує нам невгамівне цвірінчання сарани на безмежних українських степах.

Мовчить Іван Іванович, почувавши на собі велику провину. Вперше він узявся за таку ризиковану справу. Тільки раз він стояв рядовим сплаварем на саліку ¹⁾ та й то вони виїхали з Кебезеню і... на першому ж порозі (здається Щоки) їх перевернуло. Тоді Іван Іванович дивом врятувався, вхопившись за деревину ²⁾. Та й це було вже дуже давно, коли він обирав собі спеціальність після повернення з військової служби.

Проте, все минулося добре (?). Ми йому не докоряємо.

Та кішка, кажуть, сама добре знає, чиє сало з'їла. Надалі ми погоджуємось, що не можна так необережно брати провідника, а покищо покладаємось лише самі на себе.

Без ніяких пригод перелітаємо поріг Сарококшинський і вже затемно пристаємо до села Тулой.

І тільки тепер, у теплій хаті ми відчули пекельну втому. За цілий день, починаючи відколи на човен сіла й устала кіноекспедиція і ми відремонтували теперішнього вже човна, жодного відпочинку. Голодні працювали цілий день... І як!

Володимир та Сергій, що увесь день вимахували веслами, відразу впали і, не роздягаючись, поснули, ледве ковтнувши кухольчаю з солоним огірком (наша їжа попливла на Кубирі). А Василь з Олександром до півночі ще сиділи з селянами. Їх несподівано найшло повна хата: якимсь дивом вони вже дізнались про наші пригоди.

Без ніяких попереджень балачки скоро перейшли на далеку Україну, Москву. Почали нас розпитувати про нові заводи. Найбільша суперечка вийшла з-за Сталінградського тракторного.

— Ні! Николи не повірю — гупаючи по столу величезними,

¹⁾ Салік—невеличкий пліт на Біі.

²⁾ Факт з його слів.

кулаками, кричав сільський коваль.— Ніколи не повірю, що він ото за п'ять хвилин та цілого трактора будував... Брехня!

Не забути, хоч у нас не тільки язика, а й мозки ледве вочадилися, не забути цього сердитого чорноборода, що нагадував чогось Омельяна Пугача. А він все не міг вгамуватися.

— Брехня!— гукав він ще раз і селяни йому закивали.— Та ви знаєте, моя кузня найкраща на всю округу!.. Та швидше мене й підкови ніхто не зробить. А ну скажіть, хто швидше мене відкує вісь? Га?.. Бачив я видовиська. Я бувалий. В старі часи бував і на заводах. Знаю ще не таке.

Старий був дебелий, як бик, а ревів, як ерихонська труба. Перекричати його нам не щастило і ми (під час його вислову) згрупували круг себе невеличку купку, розказуючи, як це воно виходить, що за 5 хвилин робиться трактор. Селяни зрозумівши, почали реготатись із ковалевої недогадливості. Коваль образився й гаркнув:

— А я кажу—брехня! Немає такого!

Отут ми його і взяли в шори.

— А хто ж вам сказав, що протягом п'яти хвилин будеється трактор? Звісно такого немає...

Коваль від подиву не міг і слова вимовити.

Ми скористалися з цієї мовчанки.

Тут же вискочив один сивий дідок. Не вважаючи на його малий зріст, з його величезної бороди вплив товстений бас.

— А ги, Семене, не кричи, а подумай краще,—звернувся він до коваля.— Он усі бачили, як торік ерраплан отут кружляв... Я он теж не вірив, що люди на отих залізках літають. Та й як же ото вірити: ану от спробуй сісти на гарбуз, чи полетиш? А тут ще й з заліза... Та бач...—розвів він руки.

Останні його слова вкрив гучний сміх.

— Правильно, старий шкарбун!—пожартував хтось.

— Ану, діду, розкажи, як ти прядку осідлав.

І вже не пам'ятаємо, коли й як послули.

* * *

Замість 7 годин ранку, як гадали, з Тулою вирушили тільки об 11. Попрощавшись із гостинними господарями, ми знову зустрілись з нашим човном.

Швидко промайнули пороги Юрок та Щоки, про які вже згадували. Картина швидко змінювалась. Гори знижувались, відступали все далі. Щезали велетенські нагромадження каменів, що часто балконами висіли над річкою, а на балконах тих завжди вмощувалась або ялина, або березка.

Ще далі—пішли степи, долини, луки. Частіше стрічались вже села, пожавляючи передгірський зелений лядшафт.

Знову виглянуло сонце і ми ожили.

— Шурко,—запитав Сергій,—кому ти молився, як нас несла Пижа: чи Ельріку, чи Уількеню?

— Бач!—перекривив той Сергія.—Я тоді нічого не бачив, бо якраз був заклопотаний складними підрахунками... Рахував, скільки б ото звіра в тайзі загинуло, якби ти не мазав.

Ну і так далі. Цікавих цих балачок вистачило якраз до Турочаку, куди ми прибули рівно через 24 години після того, як ми мусили були там бути.

* * *

Турочак—велике село, центр району. Тут міститься аймак—ви-конком, тартак, пасічний колгосп тощо. Це ми вперше побачили тут таке велике село—сотня дворів.

Ходячи селом, ми зустріли згадувану вже кіно-експедицію.

— Хлопці!—зрадів їхній начальник.—Та невже ж це ви? Живий здорові!? А ми сьогодні вже повідомили міліцію, що ви загинули. От коли нарешті здалася ваша нікчемність,—звернувся він до безпідставно-самовпевненої молодого людини,—свого помічника. А нам пояснив:

— Він, бачите, не встиг подати телеграм до ваших у Харків, як ми умовилися в Артибаші на випадок... про всяк випадок...

„Оханню“ та „аханню“ не було кінця, коли ми їм розповіли свої пригоди.

Кіно-експедиція, виїжджаючи з Артибашу на дві години раніш, обіцяла нам, що зафіксує на плівку нашу переправу через Пижу. На Пижинському ж їх заповав дощ і вони нас не дочекалися.

До Турочаку ми гадали приплисти годині о 12 дня, а вони увечері. Отже, ми мусили приготувати їм зустріч в їхнього знайомого тов. Ю. Але вони не встигли до вечора, бо перешкодив дощ. Приїхавши до т. Ю. о 3 годині вночі, вони там не застали нас. Дочекавшись ранку, начекспедиції почав збирати про нас довідки. Отже, впевнившись, що ми тут ще не пропливали і, не маючи сумніву в тому, що ми з Артибашу виплизи, він і повідомив міліцію про можливу аварію.

Та все це, як ми вже знаємо, було зайве.

Купили деяких продуктів та меду. Взяли з нас у колгоспі за кілограм меду по 70 коп. Відразу нам аж не повірилось.

— Може по 7 крб?—перепитав Володимир.

— Та що ви!—засміявся колгоспник.—Це ще дорого ми з вас узяли.

І справді, собівартість його була невелика. Алтай з його запашними луками, де навіть повітря насичене медом, величезна база для бджільництва. Алтайський мед—найкращий у Союзі. Великі бджільничі господарства—колгоспи цієї країни багато ва-жать у всьому бджільничому господарстві Союзу.

Один з цих міцних колгоспів і був тут.

* * *

Знову підправили човна, навантажили його. Він на цей раз сів глибоко. Попрощалися ми з Іваном Івановичем друзями, бо й справді ми на нього не сердилися. Проте він був похмурий.

Об'їхавши величезне Турочаківське кружало, що його утворила Бія, ми швидко помчали далі.

Скоро повинен бути поріг „Кіп'яток“. Кіно-експедиція схотіла обійти його пішки поза скелею, а ми не побажали обминати останнього „страшного“ порогу.

— Весла на борт—скомандував кремезний дідуган з величезною, мов грабарка, чорною бородою, що його взяла за провідника експедиція.

Поклавши весла, як це не було для нас дивним (завжди на порогах гребли „повним“, щоб правило стерно), ми почали розглядати поріг.

Річка тут круто звертала праворуч. З лівого боку коліно було кам'яне. Страшна скеля дивно нависла над воду так, що спідня її частина була поземою і висіла од води усього на пів метра. Швидкість води тут була велика і все, що пливло, затягувалось під скелю і там... трошилось. Це був страшний поріг для плотів. Вода тут справді кипіла, незграбно бурхаючи, через що й назва цього порогу (в перекладі — „Окріп“). А що річка тут завертала майже в протилежний бік, плотам надто важко було втриматися правого берега. Але нам цей клаптик річки навіть зовсім не здався за поріг і ми його спокійно пропливли, ні разу не гребнувши веслом.

Щось біля години чекали ми на товаришів, що дряпалися скелею. За цей час вистрелили дику качку, яка здуру підпливла просто до човна.

Бія біжить вже тихше, наче пристала. Міняємося на веслах через кожні дві години і маємо швидкість 9—10 верстов на годину.

Тікають назад гори, степи, ліси... Увесь час нові й нові різнобарвні краєвиди. Нарешти гори зовсім зникають. Їх спочатку замінюють великі бугри, байраки, що поступово теж зникають, мов тануть, розливаються. Тільки зрідка виросте раптом кам'яне страхіття та зараз і зникає.

Їдемо не зупиняючись. Часто трапляються виводи диких качок. Тоді запалюються Сергій та Володимир, прохаючи зупинитись, бо обов'язково в цей момент... або рушниця десь далеко, або набой десь сховані. Качки ж не чекають і зникають під водою. Мисливська гарячка вщухає, щоб знову за 2-3 верстви спалахнути.

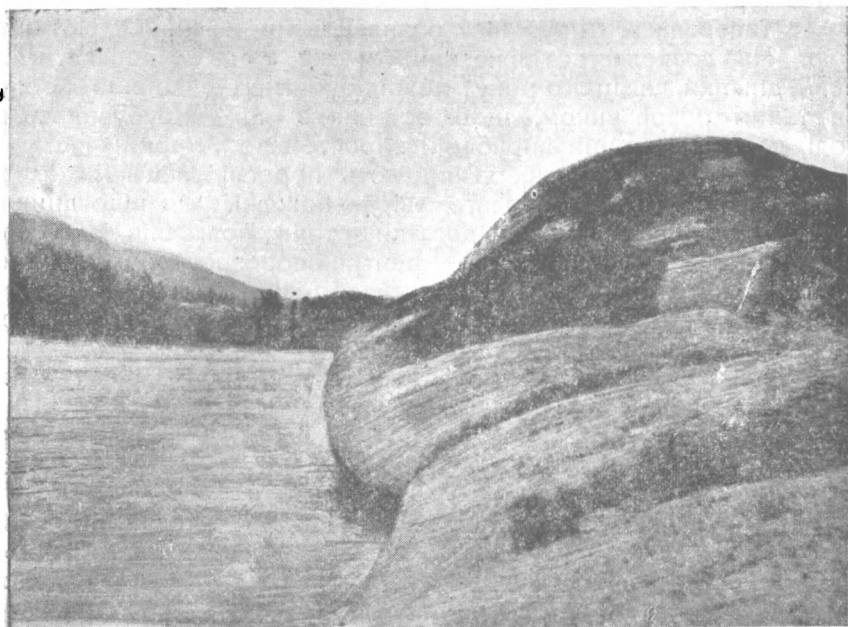
Після „Кіп'ятку“ Бія спокійна, рівна. Багато потоків, рукавів, островів. Тут вливається багато річок. Околиці чогось нагадують далекі дніпрянські краєвиди. Ось човна дуже зносить убік. Це робота води річки Лебідь. Могутня вона, спокійно і впевнено уходить у Бію.

Багато ми чули про Лебедя, що переховує в собі великі скарби. В далеких її верховинах серед таємних темних лісів на її дні лежить золотий пісок. В Тулою ми зазнайомилися з одним дідом, хто знайшов „піщину“ з конячу голову, так що й підвести не зміг. І досі зберігає великий папір—„цареву подяку“.

Багато щасливих старателів забагатіли тут. Багато ж і невдалих знає Лебідь. П'ятирічка дійшла вже й сюди. Ми пропливли повз золотопромивальну станцію, що якраз розмивала водою золотовмісний ґрунт. Є, кажуть, і в верховинах державні золотовідшукні артілі, та працюють вони ще по-старому—„бродять“, шукають „кінську голову“, а тут потрібна впертість, методичність.

Межу Алтаю... перейдено.

І якось сумно стало. Формальна вузька смужка на мапі, невеличка дощана будка на березі — ось і кордон... і немає ого.

Праця Бії. Камінь біля Турочаку.

Алтай! Ти знову делекий, ти знову ховаєш у захмарних горах свої невідомі таємниці. Ти знову, ховаючись за обрії, зливаючи свої снігові кряжі з небом, мутно синіючи далеко, далеко...

Завечоріло. Запалали ясні зорі. Чистий місяць з безхмарного неба присвічував нашу путь, пустуючи білкою в хвилях.

Попереду зачервоніли чотирикутні зорі вікон. В кристальний простір полинула могутня пісня комсомольської перемоги.

* * *

Піснями й легендами живе Бія у народах прибіських. Її краса і щедрість давали з давніх часів життя мешканцям цих країв.

Її берегами розляглися сотні великих і малих сіл. Більшість з них повністю живе з Бії... І не дивно: степи родючі, ліси багатющі, блакитні води з рибою... з золотом. А головне—сплав лісу, вируби.

У верховинах Лебеда, навкруги Тілецького озера, берегом Бії—розляглися густі ліси—найдорожчого будівельного матеріалу. Давно вже розробляють ці ліси, але в дуже малих маштабах. Надто незначне все це, щоб струснути зелену цілину.

Колись, у недавно минулому, по-хижацькому вирубували ліс. Великі голі плями пустиріють круг Бії. Великі гроші заробляли на лісі всілякі підрядники, чиновники, експлуатуючи околишне селянство.

Та тепер зась! Вируб лісу розплановано за науковою методою. Не дозволяється вже нищити ліс там, де доведеться. Є певні ділянки, де „цього року“ можна рубати. А ділянки ці зроблені за таким розрахунком, щоб остання з них вирубувалась аж тоді, коли на першій вирубаній виросте вже „старий“ ліс.

Зберігають молодняк, розчищують порослі місця. Ліс охороняють від страшного лісового звіра—пожежі. Від підрядників і сліду нема... Запрацювали десятки артілів, колгоспів, радгоспів, держсплав—організацій. Бія—центролісорозробітків. З весни й до глибокої осені мчать тут плоти або муль¹⁾. Тартаки, розтягнувшись від Турочаку аж до Бійську, ловлять дерево, утворюючи перегатки.

Перші тартаки обробляють дерево так, щоб Бійську залишилось тільки розпилувати його на білі рівні дошки.

* * *

Кругом великі дерева пливуть, вистромивши свої горби, наче дельфіни. Це так званий муль. Ззаду, спереду, з боків—дерева. Треба дивитись уважно, бо при нашій швидкості це небезпечно.

— Тепер, хлопці, аж до Бійську будемо пливти „під охороною“: з цієї череди не видертися—жартує режисер.

Далеко попереду мчить надзвичайно товста колода... Ось вона налітає на меншу, що забарилась чогось, вдарила її і та пірнула, далеко вискочивши й чмихнувши, як жива...

— А чи доженемо?—кинув режисер свіжій парі гребців.

—Доженемо, випередимо, та ще й пику наб'ємо!—хоробриться Володимир.

— А ну, та то ти нарошне,—піддів хтось.

Хлопці гребнули. Змагання почалось.

—Б'ємось на заклад?—запитав Володимир підштрикача.

— Та то я так... щоб ти розсердився. Може ти ще й ті передиш?

1) Сплавляти мулем—по одній колоді.

Попереду виглянуло село. Проти нього на березі з сотня людей до поясу у воді пораються з колодами. Це вони спихають їх у воду з берега. Грюкіт, гомін...

Раз-у-раз нахилими брусками, що лежать на березі, котяться величезні стовбури і гучно пірнають у швидкі води.

— Пішло, пішло!..

— Дав-вай!..

— Раз—два.

— Дівки йдуть!

— Раз—два.

— Давай другу!

— Тікай, тікай, дурню, у рот ускочє!..

А далі берегом розтяглись робітники, що скидають у воду викочений на берег муль.

Тільки 50% муля доходить до вловних перегаток без людської допомоги. Другу ж половину вода викидає на береги, заносить у протоки. Отже й доводиться мати постійні артілі розбивати зашерети.

— Товариші! Не бачили ви, де пришвартовується муль?

Човен зупиняє свій хід.

— Бачили... Версти з дві у рукав зайшло щось двісті деревин... Потім на отой острівцець викотило величезну скирту. Всі дерева, що насакають на острівцець, котяться по ньому сажнів на 10. Поставте там кілька дрючків, бо берег дуже плоский.

— Спасибі, хлопці. А ви це звідки?

Тепер пливти весело. На кожному кроці розмови з людьми. Вже вдсяте впевняємо людей, що ми з України, що ми перейшли тайгу, пропливли човном Тілецьке та Бійські пороги.

Минаємо частіше села. Частіше стрічаємо повільні, але напружені порони що тримаються за ливну.

— Гуси!

Ми вже бачили над Бією хмари диких гусей, але це щось чорне перетягло річку.

— Та то не гуси, скоріше дельфіни.

Так і є—бійські дельфіни. Це була перегатка. Зв'язані колоди перетяли річку від краю до краю і справляли муль у течію, що несе їх у певне спокійне місце.

Вечоріє. Червоним півнем сонце впало за обрій. Наближалось село Павлушкіне.

„Пригода в с. Павлушкіне“—так тільки й можна назвати це явище.

Уявіть собі.

Прокидаємо ми вранці від якогось лементу... Баби. голосять, чоловіки лаються...

Всі метушаться, бігають.

— В чому справа?

Нарешті ми дістаємо відповідь. Справа в тому, що сьогодні... Ні, так просто не можна...

Відбулося це так:

Пішли селяни по коні в степ. Дивляться, а коні розбіглися, стоять під деревом похнюпившись і не пасуться.

Почали роздивлятись селяни... Та що за okazія?. Протирають очі. Дехто навіть перехрестився але не допомогло. Коні всі, як один, світили голими без хвостів задами. Хвости були підрізані по саме „далі нікуди“.

Селяни з переляку прибігли в село і вдарили на сполох.

Селяни скаржились.

Та як же його в сусіднє село заявити? Та з нами, з безхвостими, й вітатись не стануть.

— От okazія,—сумував збитий з пантелику дідок, присідаючи біля своєї куцої кобильчини і протираючи очі.

— Та це ж мабуть якісь шкідники на сіті набрали — здогадувався в ін.

І сміх і горе.

* * *

Соняшний ранок. Швидко залишаємо останній кочовий притулок — село Усятське.

Якось не віриться, що сьогодні вже останній день, що сьогодні ми побачимо цегляні будівлі, прочитаємо „сьогоднішню“ газету, почуємо sireни заводів.

Сьогодні ми наберемо колишнього вигляду—геть вуса, геть комсомольську бороду! А наші юнгштурмівки! Та в них і рідна мати нас не впізнає.

Володимир особливо мучиться. Як ні в кого. З його штанів були самі клаптики, сорочка була вся в дірках, пропалена, коли сушив її в тайзі.

Але раділи. Скоро вже розповімо комсомольській братві про нашу ще не розповіту нікому мандрівку.

Кожен з нас з полегшенням думав. Думав і підсумовував. Підсумовував і переживав вчорашнє минуле, яке ще більше зміцнювало наш комсомольський запал у боротьбі за нове життя, комсомольську віру в перемогу наших ідеалів.

Алтай ще раз показав нам велетенську побудову на руїнах старовини. Побудову, яка своєю грандіозністю і розмахом не має рівної в світі.

Алтай відстав своїм економічним та культурним розвитком на цілу епоху від наших республік. Але він у братерському Союзі країні Рад має свою національну формулю і соціалістичну змістом культуру.

Він завжди має щирі пролетарську допомогу. І це забезпечує йому нечувані темпи; велетенську силу, яка руйнує все те,

що стоїть на перешкоді, дає можливість найближчого часу стати в один непереможний темповий марш з усіма національностями СРСР.

Ми цього певні. У нас немає жодного сумніву в цьому. Бо те, що ми бачили—починаючи з відсталого дикуна-кочовика алтайця і кінчаючи будівництвом колгоспів, заводів, фабрик насичене єдиною метою, єдиним бажанням побудувати новий соціалістичний Алтай.

Ми знаємо, що далека й казкова країна Алтин-Тау з кожним днем, з кожною годиною щораз гучніше озивається фанфарами заводів, копалень, колгоспів.

З-за рогу виглянув *Бійськ*.

ЗМІСТ

	Стор.
Катунський тракт	3
Алтай	3
До Улали	5
Столиця	7
Прощай Улала	16
До Чепошу	26
Останній піший перехід	30
Чемал	32
Тайга	50
Антин-Кьоль	83
Бія	95

Ціна 1 крб. 60 коп.